

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ»

Hacıyev Türhan Fətullah oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A.)

“Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük-vergi rüsumlarının
rolu” mövzusunda

MAGİSTR DISSERTASIYASI

Istiqamətin şifri və adı 060401- Dünya iqtisadiyyatı

Ixtisasın şifri və adı Gömrük işinin təşkili

Elmi rəhbər Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

Prof. A.S.Şəkərəliyev i.e.n.M.M.Aslanova

Kafedra müdiri prof.A.S.Şəkərəliyev

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I FƏSİL. Gömrük siyasəti iqtisadi inkişaf yollarında

- 1.1 Dövlət büdcəsinin gəlirlərində gömrük vergi və rüsumların yeri
- 1.2 Büdcənin daxilolmalarının formalaşmasının nəzəri və metodoloji məsələləri
- 1.3 Büdcə daxilolmalarının mexanizmi.

II Fəsil: Gömrük vergiləri və onların müasir vəziyyəti və onun qiymətləndirilməsi, büdcəyə daxil olma mexanizmi.

- 2.1 Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergilərinin rolu
- 2.2 Gömrük vergilərinin büdcəyə daxil olma mexanizmi

III FƏSİL. Azərbaycan Respublikasında gömrük və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları

- 3.1 Büdcə daxilolmalarının proqnozlaşdırılması
- 3.2 İEÖ-in vergi və gömrük sistemi sahəsindəki təcrübəsinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi
- 3.3 Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının gömrük sisteminin inkişaf perspektivləri və onun səmərəliliyi

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir şəraitdə XİF-in tənziplənməsi və müdaxilə etmək üçün istifadə edilən ən mühüm iqtisadi metodlardan biri gömrük rüsumlarıdır. Gömrük rüsumu və Azərbaycan Respublikasının gömrük məəcəlləsində nəzərdə tutulmuş digər rüsum növləri-mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilərkən və ya bu ərazidən çıxarılarəkən Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqq olmaqla yanaşı həm də bu cür idxal və ixracın mühüm şərtidir. Gömrük rüsumlarının formalaşmasında onun iqtisadi təbiətini və yerinə yetirdiyi funksiyaları nəzərə almaq vacibdir, çünki onlar rüsumların əsas metod və prinsiplərini təyin edir.

Büdcə gəlirləri gömrük-vergi siyasətinin iqtisadiyyatın inkişafına istiqamətləndirilməsində əsas mənbə və vasitə kimi çıxış edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi yeni istehsal münasibətləri şəraitində gömrük-vergi siyasəti və büdcə gəlirləri sahəsində bazar mühitinə uyğun maliyyə tənziplənməsi mexanizminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını, onun strateji məsələlərini, təşkilinin nəzəri-metodoloji əsaslarını öyrənməklə yeni inkişaf meyllərini aşkarlamaq, mahiyyətini və elementlərini aydınlaşdırmaq, ziddiyyətli məqamları müəyyənləşdirməklə əsaslandırılmış kompleks təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- büdcə gəlirlərinin mahiyyətinin və onun cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- gömrük-vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin yeni iqtisadi münasibətlər baxımından araşdırılması;
- müasir şəraitdə maliyyə münasibətlərinin təşkili xüsusiyyətlərinin açıqlanması;
- büdcə gəlirlərinin formalaşmasının müasir vəziyyətinin təhlil edilməsi;
- Azərbaycanda gəlirlərinin büdcələrarası bölgüsü xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

- qarşıdakı dövr üçün gömrük vergi siyasətinin inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətlərinin araşdırılması.

Magistr dissertasiya işinin informasiya bazası. Magistr dissertasiya işinin yazılışında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsinin illik məcmuələrindən, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, MƏrkəzi Bankın hesabatlarından, habelə internet bazasından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- gömrük -vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələri yeni iqtisadi münasibətlər baxımından qiymətləndirilmişdir;

- büdcə gəlirlərinin mahiyyəti və onun cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir;

- müasir şəraitdə maliyyə münasibətlərinin təşkili xüsusiyyətləri açıqlanmışdır;

- inteqrasiya şəraitində gömrük-vergi münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi üsulları aşkar edilmişdir;

- qarşıdakı dövr üçün gömrük-vergi siyasətinin inkişaf perspektivləri müəyyən olunmuşdur;

- qloballaşma şəraitində büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- bütövlükdə gömrük-vergi mexanizmini təkmilləşdirmək və bu sahənin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün bir sıra təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda həyata keçirilən effektiv **gömrük-vergi** siyasət nəticəsində əsasən ölkənin enerji təhlükəsizliyi, ərzaq təhlükəsizliyi təmin olunmuş, güclü tranzit-nəqliyyat və bazar infrastrukturunu yaradılmışdır.

Azərbaycanda effektiv **gömrük-vergi** siyasətinin reallaşdırılmasının çox mühüm istiqaməti ölkədə səmərəli bank-kredit sisteminin olması bankların likvidliyinin təmin edilməsi və bütünlükdə manatın dönərliyini təmin etmək üçün ölkədə həyata keçirilən maliyyə siyasəti ilə bağlıdır. Bu baxımdan dünyə bazarında neftin qiymətinin aşağı düşdüyü və manatın devalvasiyası şəraitində ölkə prezidenti İ.Əliyevin dəyişən şəraitə və reallığa uyğun olaraq kompleks tədbirlər sistemi müəyyənləşdirilmişdir. Həmin tədbirlərər əməkhaqqı və pensiya sisteminin yaxşılaşdırılması, investisiya, biznes, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması, struktur və institusional və struktur islahatların aparılması, ixracın stimullaşdırılması, valyuta tənziqlənməsi və s. əhatə edir.

Fikrimizcə, bütün bu islahatların uğurla başa çatdırılması Azərbaycanda səmərəli **gömrük-vergi** siyasətin formalaşması və reallaşmasına səbə olmaqla yaxın gələcəkdə Azərbaycanın davamlı və dinamik inkişafının təmin edilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

I FƏSİL. Gömrük siyasəti iqtisadi inkişaf yollarında

1.1 Dövlət büdcəsinin gəlirlərində gömrük vergi və rüsumların yeri

Büdcə iqtisadiyyatın və sosial sferanın maliyyə əsasını təşkil edir. Sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinə zəmin yaratmaqla, İqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafında, ətraf mühitin qorunmasının təmin edilməsində, struktur problemlərin həll edilməsində, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində və dövlətin digər vəzifələrinin yerinə yetirilməsində büdcə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, ÜDM-in bir hissəsinin yenidən bölgüsünün həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət və istehsal subyektləri arasında yaranan pul münasibətlərini tənzimləyir.

Büdcənin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi funksiyalarda öz ifadəsini tapır. Ölkəmizdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar dövlət büdcəsində də kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmuşdur. Büdcənin gəlirlərdən ibarət olan hissəsi cəmiyyət üçün maliyyə-pul vəsaiti bazasıdırsa, xərclər bölməsi ümumdövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün vasitədir. Büdcə vergilərdən və qeyri-vergi ödənişlərindən ibarətdir. Burada vergilərin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edir. Azərbaycanda dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas ağırlığı vergi orqanlarının üzərinə düşür. Son illərin göstəricilərində isə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük orqanlarının da əhəmiyyətli rol oynadığını görmək olar.

Ümumilikdə vergi sistemində daxil olan vergi növlərinin az hissəsi gömrük orqanlarının payına düşür. Təxminən 20 % -ə qədər gömrük vergi və rüsumları təşkil edir. Müasir dövrdə bütün ölkələrin, o cümlədən respublikamızın dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergilərin xüsusi çəkisinin prioritetliyi xarakterik haldır. Məlumdur ki, vasitəli vergilər kütləvi istehlak mallarına tətbiq edilən və mühüm tənzimləyici əlamətlərə malik olan məcburi ödənişlərdir. Qloballaşma prosesinin dərinləşdiyi dövrdə dünya təsərrüfatına getdikcə daha da çox inteqrasiya olunduğunu nəzərə alsaq, əminliklə demək olar ki, dövlətin iqtisadiyyata məhz iqtisadi yolla təsiri daha aktualdır. Dövlətin iqtisadiyyata təsirinin əsas

istiqamətlərindən biri də Xarici İqtisadi Fəaliyyətin gömrük –tarif tənzimlənməsidir.

Gömrük tarifindən xarici ticarətin gömrük tənzimlənməsi vasitəsi kimi ayrı-ayrı ölkələr tərəf müqabillərdən ticarət – iqtisadi və siyasi güzəştlər əldə etmək üçün də istifadə edirlər. Belə güzəştlərə misal olaraq, müəyyən məqsədlərlə hər hansı ölkə mallarına idxal rüsumlarının aşağı salınması, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin zəiflədilməsini göstərmək olar. Belə güzəştlər adətən ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalar hesabına əldə edilir və bunun nəticəsində əhəmiyyətli üstünlüklər qazanılır.

Gömrük tarifinin xarici ticarət münasibətlərinin və bütövlükdə iqtisadiyyata təsirinin xüsusiyyətləri dövlət orqanlarından rüsum stavkalarının təyin edilməsi prosesində xüsusi məsuliyyət tələb edir. Bu sahədə oxşar inkişaf yolu keçmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi bir sıra yanlışlıqlardan qaçmağa imkan verir. Belə ki, müxtəlif ölkələrin tətbiq etdiyi tarif tənzimləmələrində ümumi xüsusiyyətlər çoxdur.

Ümumilikdə gömrük vergiləri və rüsumları iqtisadiyyata necə təsir edir və tənzimləmə mexanizmi kimi gömrük vergilərindən necə istifadə edilir ? Bu suallara cavab vermək üçün ilk növbədə gömrük vergilərinin məqsədlərinə nəzər salmaq lazımdır ki, bu da gömrük tarifinin məqsədləri ilə üst-üstə düşür.

Gömrük tarifinin məqsədləri aşağıdakılardır :

1. Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə idxalın əmtəə strukturunun səmərəliləşdirmək.
2. İdxalın və ixracın, eləcə də valyuta gəlirinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək.
3. Valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və çıxarılması üzərində nəzarət
4. Azərbaycanda malların istehsalı və istehlakının stukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şərait yaratmaq.
5. Azərbaycan Respublikasında İqtisadiyyatı xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq.

6. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaratmaq. Gömrük vergilərinin iqtisadi təsirlərini nəzəri olaraq araşdırdıqdan sonra bu təsirin mexanizmini və dinamikasını praktik cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır.

Ölkə İqtisadiyyatı ümumi daxili məhsulun və burada özəl bölmənin xüsusi çəkisinin artımlı, inflyasiyanın idarə olunan səviyyədə saxlanması və büdcə kəsinin azalması, xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldonun mövcudluğu, ölkənin valyuta ehtiyatlarının, İqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həcmi artması və tətbiqi sahələrinin genişlənməsi, habelə özəlləşmə proqramının uğurla həyata keçirilməsi bir daha sübut edir ki, ölkəmizdə bazar münasibətlərinin qurulması və bütövlükdə İqtisadi islahatlar yüksələn xətlə gedir.

Xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşması və İqtisadiyyatın açıqlığı gömrük tarif tənzimlənməsi mexanizminin reallaşmasına şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində, sosial-İqtisadi proseslərin idarə edilməsində gömrük vergilərinin yeri və rolunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur;

1. Gömrük ödəmələrinin idxal və ixracdan asılılığını xarakterizə edən gömrük daxilolmalarının səviyyəsi. Bu aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$GDS = (GD / IX + ID) \cdot 100$$

Burada:

GDS-gömrük daxilolmalarının səviyyəsi;

GD-daxilolmalarının həcmi,

IX-ixracın həcmi;

ID-idxalın həcmidir.

2. Ümumi daxili məhsula görə gömrük daxilolmalarının elastikliyi. Bu göstərici aşağıdakı şəkildə hesablanır:

$$E = (GD_1 - GD_0) / GD_0 + (\ddot{U}DM_1 - \ddot{U}DM_0) / \ddot{U}DM_0$$

Burada: E-Ümumi daxili məhsula görə, gömrük daxilolmalarının elastikliyini, GD₀ və GD₁-müvafiq olaraq cari və əsas dövrdə Ümumi daxili məhsulun həcmi göstərir.

3. Gömrük vergilərinin keyfiyyət dəyişikliyinə səciyyələndirən gömrük dərəcəsinin həddi. Bu göstərici aşağıdakı şəkildə ifadə olunur.

$$GDH = ((GD1 - GD0) / (IX1 + ID1) - (IX0 + ID0)) \cdot 100$$

Bu göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə və dinamikada təhlil etməklə gömrük vergilərinin İqtisadiyyatın digər sosial – İqtisadi göstəricilərinə təsirini qiymətləndirmək olar.

İqtisadi təhlükəsizliyin və İqtisadi suverenliyin təmin edilməsi İqtisadi və inzibati metodlarla, habelə xarici ticarətin tam liberallaşdırılmasına əsaslanan tarif və qeyri-tarif üsulu ilə həyata keçirilir. İqtisadi metodlarla dövlət tənzimlənməsi xarici İqtisadi siyasət sahəsində İqtisadi vasitələrin öyrənilməsinə və tətbiqinə əsaslanır. Bu üsulları tətbiq etməklə, dövlət xarici İqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan subyektlərin maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Inzibati üsullar – cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq dövlətin qəbul edilmiş qanun və müəyyən edilmiş normativlərə əsasən xarici İqtisadi fəaliyyət subyektlərinə təsiridir.

Tarif metodu - xarici İqtisadi fəaliyyətin əsas tənzimləmə vasitəsidir. İqtisadi tənzimləmə metodlarından fərqli olaraq gömrük - tarif tənzimlənməsi istisna hal kimi qiymətləndirilir. Tarif tənzimlənməsi daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsinə yönəldilir və bu prosesdə idxal rüsumları həlledici rol oynayır.

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin digər bir üsulu qeyri-tarif tənzimlənməsidir. Beynəlxalq aləmdə xarici İqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinin 50-dən çox üsulu vardır. Bunlara müxtəlif vergi və yığımların, xarici İqtisadi fəaliyyətin kəmiyyət məhdudiyyətlərinin reqlamentləşdirilməsi, lisenziyalaşması, təhlükəsizliyin milli standartları, ekoloji normaları və s. aid edilir.

Dünya bazarına nisbətən ölkə daxilində hər hansı bir əmtəənin qiyməti aşağı olduğu halda ixracın kvotalaşdırılmasından istifadə edilir. İxraca məhdudiyyətlər tətbiq edilmədiyi halda daxili bazarda həmin məhsulun çatışmazlığı müşahidə edilə bilər. Demək olar ki, xarici İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodları bütün dünya ölkələrində eynidir. Yalnız müəyyən bir ölkənin beynəlxalq aləmdə

nüfuzuna, tutduğu mövqeyə, onun daxili və xarici siyasətinə, məqsəd və vəzifələrinə əsasən bu metodlar bir-birindən fərqlənir.

Xarici İqtisadi fəaliyyətdə gömrük siyasəti əsasən gömrük - tarif tənzimlənməsi metodu ilə həyata keçirilir. Bazar prinsipləri əsasında İqtisadiyyatını inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası da beynəlxalq integrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən bəhrələnərək müxtəlif dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atır. Bu baxımdan daxili istehsala daha münbit şərait yaradılması, ölkə İqtisadiyyatının xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması, habelə xarici və yerli sahibkarların mənafeyinin müdafiəsini təmin etmək məqsədilə respublikamızda bir sıra gömrük-tarif tənzimlənməsi metodları həyata keçirilmiş, xarici İqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması məqsədilə gömrük orqanları tərəfindən bir sıra işlər görülmüşdür.

Bu tədbirlərə gömrük işi sahəsində mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş rüsum və vergilərin tətbiqi, onların səmərəliliyinin yüksəldilməsi, dövlət büdcəsinə alınması mexanizminin təkmilləşdirilməsi aiddir. Eyni zamanda, müxtəlif mal qrupları üzrə gömrük idxal rüsumlarının azaldılması, ölkədə istehsal edilən bəzi mal qrupları üzrə isə əksinə yüksəldilməsi, ölkəyə gətirilən müəyyən malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilmiş sisteminə keçirilməsi, müxtəlif ölkələrlə işgüzar əlaqələrin artırılması, ölkələrarası ticarət əlaqələrinin daha da intensivləşdirilməsi məqsədilə bir sıra yeni gömrük məntəqələrinin qurulması və s. kimi məsələlərin həlli obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Gömrük tarifləri bütün ölkələrdə tətbiq edilən və bütün mal qruplarını əhatə edən xarici ticarət münasibətlərinin yeganə İqtisadi tənzimləmə vasitəsidir. İdxalın və eləcə də ixracın səmərəli şəkildə tənzimlənməsində gömrük tariflərinin rolu böyükdür. İqtisadi integrasiya proseslərinin nəticəsi olaraq gömrük tarifləri İqtisadi birlik ölkələrinin xarici ticarət münasibətlərinin ümumi qaydada tənzimlənməsində tətbiq edilir.

Gömrük tariflərinin mühüm funksiyası kompleks vasitələr tətbiq etməklə iqtisadiyyatı tənzimləməkdir. Bu vasitələrin tərkibində gömrük rüsumları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübədə gömrük rüsumları aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

Sxem 1.

İdxal gömrük rüsumu ölkəyə xarici malın idxalı zamanı alınır. Onun tətbiqi ölkə daxilində xarici malların qiymətlərinin qalxmasına səbəb olur və yerli mallarla müqayisədə onların rəqabət qabiliyyətini aşağı salır.

İxrac gömrük rüsumu - ölkə mallarının xaricə aparılması ilə əlaqədar alınan rüsumdur. Belə rüsumun alınması xarici İqtisadi fəaliyyət hesabına dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasını təmin edir və ixracda mənfəətin azalması hesabına daxili bazara malların gətirilməsini stimullaşdırır.

Tranzit gömrük rüsumu - ölkə ərizisindən keçirilən xarici mallara görə alınan rüsumdur. Beynəlxalq tranzit istiqaməti və son məntəqələri ölkə xaricində olan daşımalardır. Belə daşımalardan daxil olan gəlir dövlət büdcəsinin aktiv maddələridir.

Coğrafi yerləşməsinə görə hazırda mühüm tranzit ölkələr Almaniya, İsveçrə, Rusiya və s. hesab olunur. Gömrük rüsumları vasitəsilə qiymət nisbətlerini tənzimləmək üçün aşağıdakı növ rüsumlar tətbiq oluna bilər:

Sxem 2.

Xüsusi rüsumlardan külli miqdarda idxal olunan və bununla da eyni adlı malların istehsalı ilə məşğul olan yerli istehsalçıların mənafeyinə zərər vurmaq ehtimalı olan hallarda müdafiə tədbiri kimi istifadə olunur. Bu rüsumdan rezidentlərin maraqlarına xələl gətirən və digər fəvqəladə hallarda dövlətlərə və ya dövlətlər birliyinə qarşı cavab tədbiri kimi istifadə olunur.

Antidempinq rüsumlar - idxal edilən malların üzərinə qoyulan əlavə rüsumlardır. Bu cür rüsumlar dünya bazarında tətbiq edilən normal qiymətlərdən aşağı və ya idxal olunduğu ölkənin daxili qiymətlərindən aşağı qiymətlər üzrə gətirilən mallara tətbiq edilir. Belə malların gətirilməsi eyniadlı yerli malların istehsalçılarına və ya həmin malların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə zərər vurursa və ya zərər vura bilərsə onda qeyd edilən rüsumlardan istifadə edilir.

Kompensasiya gömrük rüsumları - yüksək hədlərdə tətbiq olunan rüsumlardır. Bunlar daxili istehsal və idxal mallarının qiymətlərindəki fərqi kompensasiya etmək məqsədilə tətbiq edilir.

Ölkə ərazisindən çıxarılan və buraya gətirilən ayrı-ayrı malların operativ surətdə tənzim edilməsi məqsədi ilə mövsümi gömrük rüsumları tətbiq olunur.

Mövsümi rüsumların dərəcələri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən tətbiq olunur. Bu rüsumlar ilin altı ayı ərzində qüvvədə olur. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumu dərəcələri tətbiq olunmur.

Gömrük tarifləri dövlətlərarası beynəlxalq ticarət sazişlərinin prinsipləri və normativ aktlarına uyğun olaraq işlənir. Xarici İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində gömrük tariflərinin yerinə yetirdiyi unksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- gömrük tarifi daxili bazarı proteksionist üsullarla qoruyur. Belə ki, proteksionizm xaricdən gətirilən mallara tələbi azaldır, yerli istehsalçılar tərəfindən istehsal edilmiş məhsulların satışını stimullaşdırır. Bu isə müəssisələrin müflisləşmə təhlükəsini azaldır, eləcə də işsizliyin qarşısının alınmasına səbəb olur;

- gömrük tarifi milli istehsalın və ixracın inkişafına stimül yaradır;

- yerli istehsalçılara münbit şərait yaratmaqla qiymətə birbaşa təsir edir.

Gömrük tarifi rəqiblərlə ticarət-siyasi razılaşmaların əldə edilməsi vasitəsi kimi istifadə edilir. Bu, rüsumların qarşılıqlı azaldılması, yaxud da idxala məhdudiyətlərin yumşaldılması formasında həyata keçirilir;

- gömrük tarifi ixracın inkişaf etdirilməsi maraqlarına uyğun olaraq müəyyən ixrac məhsullarının hazırlanması üçün nəzərdə tutulmuş mal və avadanlıqların idxalına birtərəfli rüsumsuz gömrük mühiti yaradılması zamanı tətbiq edilir;

- yüklərin gömrük sərhəddindən keçirilməsi zamanı ciddi dövlət nəzarətinin təmin edilməsi vasitəsi kimi gömrük tariflərindən istifadə edilir;

- gömrük tarifləri bütün ölkələr üçün xarakterik olaraq fiskal funksiyanı həyata keçirməklə, dövlət büdcəsinə pul vəsaitlərinin daxil olması mənbəyi kimi çıxış edir.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi 10 ildən artıq müddət ərzində ictimai - siyasi proseslərin nəticəsi olaraq xarici ticarətin liberallaşdırılması və xarici İqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi prosesi müəyyən qədər ləng getmiş, 1995-ci ildə «Gömrük tarifi haqqında» AR-nın qəbul edilmiş qanunu yalnız 1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir ki, bu da bazar münasibətlərinin inkişafına mənfi təsirini göstərmişdir. Hazırda respublikamızda gömrük-tarif tənzimlənməsi İqtisadiyyatın inkişafına, daxili bazarın xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunmasına yönəldilmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili onu göstərir ki, bazar İqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səviyyəsini gömrük tariflərinin azaldılması və ya artırılması ilə deyil, sağlam rəqabətin təmin edilməsi ilə yüksəltmək olar. Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsi fasiləsiz olaraq əmtəənin keyfiyyətinin artırılması və təkmilləşdirilməsini, istehsal məsrəflərinin

isə azaldılmasını tələb edir. Əks halda, köhnəlmiş texnologiya avadanlıqlar artan tələbi ödəmək qabiliyyətində olmadığı üçün bu və ya digər məhsula alıcı marağı azalır, ayrı-ayrı istehsal sahələri rəqabətə davam gətirmədiyindən istehsalını dayandırır. Müasir dövrdə ölkəmizdə geniş istehlakçı kütləsinin yüksək keyfiyyətə malik mallara ehtiyacı vardır. Bu isə əsasən xaricdən idxal olunan mallar hesabına təmin edilir. Belə bir vəziyyət azrentabelli istehsal sahələrinin fəaliyyətinin dayandırılmasına, işsizliyin artmasına, sosial gərginliyin güclənməsinə səbəb olur. Bu baxımdan, dövlət yerli bazarın və milli istehsalçıların mənafeyini qorumalıdır. Əgər bu proses bazar qanunlarına uyğun aparılmazsa istehlakçıların keyfiyyətli xammal və məhsullarından məhrum edilməsinə, İqtisadiyyatın yüksək səviyyədə inhisarlaşdırılmasına gətirib çıxara bilər.

«Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-cü maddəsinə əsasən ölkəmizdə 3 növ gömrük rüsumları tətbiq edilir; advalor, spesifik və kombinə edilmiş rüsumlar.

Advalor rüsum - malların gömrük dəyərində görə müəyyən faizlə, spesifik rüsumlar mal vahidinə görə müəyyən edilmiş dəyərlə, kombinə edilmiş rüsumlar isə hər iki növü birləşdirməklə hesablanır.

Beynəlxalq praktikada advalor üsul müəyyən müsbət xüsusiyyətlərə malik olmaqla daha çox tətbiq edilir.

Əvvəla, malın gömrük dəyəri neçədirsə, rüsumlar da ona uyğun hesablanır. İkincisi, advalor rüsum növü İqtisadiyyatda baş verən proseslərə adekvat reaksiya göstərir. Belə ki, hesablanan rüsumda inflyasiya faizi avtomatik olaraq nəzərə alınır.

Spesifik rüsum - mal vahidinə görə hesablanır ki, bu da əsasən keçid İqtisadiyyatlı ölkələr üçün xarakterik haldır. Bu rüsum növünün tətbiqi qaçqınmalçılıq, gömrük qaydalarının pozulması, malın gömrük dəyərinin düzgün müəyyən edilməməsinin qarşısının alınmasına yönəldilir.

Kombinə edilmiş rüsumlar - yuxarıda adları çəkilən iki rüsum növündən istifadə etməklə alınan rüsumlardır. Belə rüsumlar malın gömrük dəyərindən müəyyən faizlə, lakin malın hər ədədinə görə, müəyyən edilmiş sabit ölçüdən az

olmamaq şərtilə alınır. Kombinə edilmiş rüsumlar idxalçılar tərəfindən gömrük dəyərini aşağı salınmasında meydana çıxan itkilərin qarşısının alınması üçün tətbiq edilir. Belə rüsumlardan avtomobillər, televizorlar, xəz-dəri məmulatları, mebel, saatlar və s. üçün istifadə edilir.

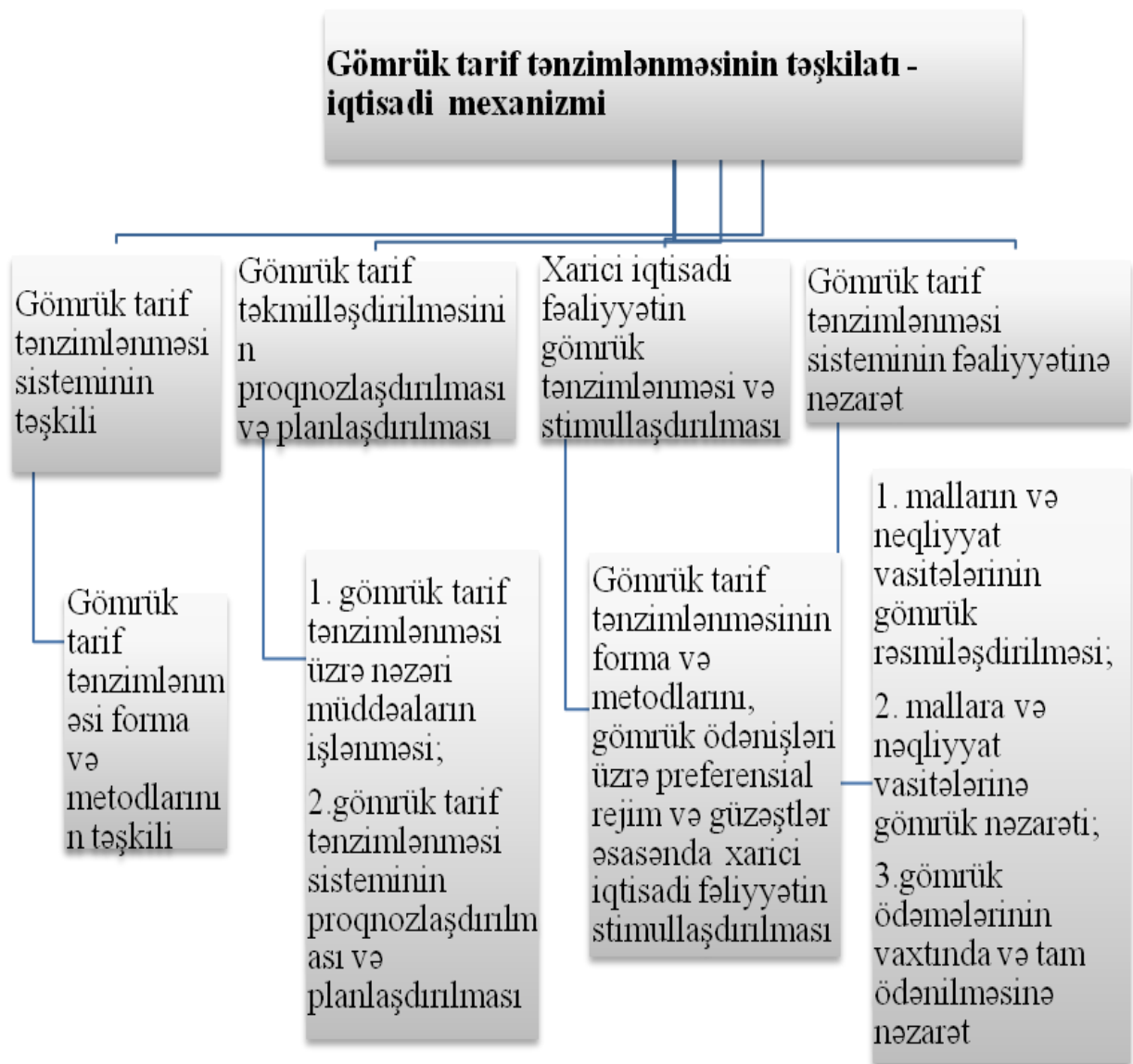
Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq olunan gömrük dəyərini müəyyən olunması sistemi üzrə normativ baza, ölkənin gömrük siyasətinə uyğun olaraq hazırlanmış və bu günün tələblərinə tam şəkildə cavab verir. Çünki gömrük siyasəti beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldiyi kimi, gömrük dəyərləndirilməsi üzrə normativ sənədlərin hazırlanması da hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq normalara və təcrübələrə əsaslanmışdır. Belə ki, «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun gömrük dəyərləndirilməsi ilə bağlı 3-4-cü fəsiləri və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 yanvar 1998-ci il tarixli 7 sayılı qərarı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları» Tarif və Ticarət üzrə Baş Sazişin VII maddəsinin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. Bu qaydalara əsasən ölkələr arasında ixrac-idxal əməliyyatları zamanı malların dəyərini müəyyən etmək üçün 6 dəyərləndirmə üsulu və beynəlxalq təcrübədə tətbiqi nəzərdə tutulan şərtlər qəbul olunmuşdur. Bir sözlə, malların idxalı və ixracı zamanı gömrük dəyərini müəyyən edilməsinin beynəlxalq prinsipləri qəbul edilmişdir.

Respublikamızda idxal olunan malların gömrük qiymətləndirilməsinin normativ bazası sistemi «Gömrük Tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydaları », eləcə də «Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyərini bəyan olunmasının qayda və şərtləri haqqında Əsasnamə» və «Gömrük dəyər bəyannaməsinin doldurulmasına dair Təlimat»-dan ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin İqtisadi təhlükəsizliyinin və milli təsərrüfatın səmərəli müdafiəsinin təmin edilməsində gömrük-tariflərinin

əhəmiyyətli rolu vardır. Bu problemin uğurlu həllinin ən mühüm şərtlərindən biri gömrük- tarif tənzimlənməsinin təşkilati-İqtisadi mexanizminin hazırlanmasıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq bazar İqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq ölkənin gömrük-tarif tənzimlənməsinin təşkilati-İqtisadi mexanizminin ümumi sxemini aşağıdakı kimi vermək olar :

Sxem 3.

Sxem 3-dən görüldüyü kimi, gömrük – tarif tənzimlənməsinin təşkilati-İqtisadi mexanizmi bu işin təşkili ilə başlanır. Eyni zamanda burada gələcək dövr üçün gömrük tariflərinin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması və bunun xarici İqtisadi fəaliyyətlə bilavasitə bağlılığı məsələləri gömrük-tarif

tənzimlənməsi sisteminin fəaliyyətinə nəzarətin təşkili ilə qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilir. Əlbəttə ki, bundan sonra gömrük-tarif tənzimlənməsinin forma və metodları seçilir, gömrük ödənişlərinə güzəştlər nəzərə alınmaqla xarici İqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

1.2 Bütçə daxilolmalarının formalaşmasının nəzəri və metodoloji məsələləri

Milli gəlirin bölüşdürülməsinin əsas üsulunu bütçə gəlirində üstünlük təşkil edən vergilər təşkil edir. Dövlət bütçəsinin gəlirlərində vergilərdən daxilolmalar 9/10 hissəsini təşkil edirlər.

Beləliklə, vergilər bir iqtisadi kateqoriya olmaqla tarixi xarakter daşıyır. Onlar cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə əlaqədar dəyişmişlər. Bazar münasibətlərinə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatı cəmiyyətin o maraqlarını təmin etməlidir ki, onlar bazarla az tənzimlənmiş olsun və ya bazar münasibətlərindən kənarında mövcud olmuş olsun.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə maliyyə, vergi, bütçənin onların cəmiyyət həyatında rolu və funksiyaları dəyişmişdir. Maliyyə, vergi, bütçənin tam şəkildə nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, çox da uzaq keçmişdə baş verməmişdir. 17-ci əsrə qədər olan maliyyə, vergi, bütçə haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və systemsiz xarakter daşıyır, bu da onları ciddi nəzəri iş hesab etməyə imkan vermir. Müvəqqəti və fəvqəladə vergilərin zamanı keçdikcə müntəzəm və ümumi ödənişlərə çevrilməsi, onların əhali tərəfindən qəbul edilməməsi ilə nəticələndi. Belə bir vəziyyət maliyyə elmindən vergilərin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasını tələb edirdi.

Əsas fiskal siyasətii nəzəriyyələri, 17-ci əsrdən başlayaraq, mühüm iqtisadi prinsiplərin icmalı kimi yaranmışdır və iqtisadi ədəbiyyatlarda bunlar “ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələri” adlanır. Bu nəzəriyyələrin əsas istiqamətləri cəmiyyətin iqtisadi inkişafının təsiri altında formalaşdı. Ümumiyyətlə, fiskal siyasətii nəzəriyyələri dedikdə, maliyyə, vergi, bütçənin mahiyyəti və təbiəti,

onların cəmiyyət həyatında yeri, rolu və əhəmiyyəti haqqında bu və ya digər biliklər sistemini nəzərdə tutmaq lazımdır. Başqa sözlə, fiskal siyasətii nəzəriyyələri dövlət maliyyə, vergi, büdcəninin sisteminin qurulmasının müxtəlif modellərini özündə əks etdirir. Daha geniş mənada fiskal siyasətii nəzəriyyələri, istənilən elmi nəzəri ümumi tədqiqatları (ümumi maliyyə, vergi, büdcə nəzəriyyələri) və vergitutmanın ayrı-ayrı məsələlərini (xüsusi vergi nəzəriyyələri) özündə əks etdirir. Vergilərin müxtəlif növləri arasında nisbətlər, vergilərin sayı, vergilərin dərəcələri və s. haqqında nəzəriyyələr, xüsusi vergi nəzəriyyələri adlanır. “Vahid fiskal siyasətii” haqqında nəzəriyyə xüsusi fiskal siyasətii nəzəriyyələri nə misal göstərilə bilər. Beləliklə, əgər ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələri bütövlükdə vergitutmanın, maliyyə, büdcəninin təyinatını müəyyənləşdirirsə, xüsusi fiskal siyasətii nəzəriyyələri, vergilərin hansı növünün tətbiqinin zəruri olduğunu, onların tərkibini elmi cəhətdən izah edir.

Ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələri.

İlkin ümumi fiskal siyasətii nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə vergitutmanın əvəzli xarakter daşmasına əsaslanır. Nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyiciləri, ödədikləri verginin müqabilində xarici hücumlardan müdafiə olunur, sabit ictimai şəraitlə təmin olunurlar. Bu nəzəriyyə yalnız, vergilər və rüsumlar müqabilində hərbi və hüquqi müdafiənin alındığı orta əsrlər üçün doğrudur.

Belə bir şəraitdə mübadilə nəzəriyyəsi, mövcud münasibətləri formal olaraq əks etdirirdi.

Maarifçilik dövründə mübadilə nəzəriyyəsinin növ müxtəlifliyindən biri olan atomist nəzəriyyə yaranmışdır. Onun nümayəndələri, fransız maarifçiləri, Sebesten T. Pretr - ictimai mübadilə nəzəriyyəsi və Şarl Pun Monteskye - xalq müqaviləsi nəzəriyyəsi olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə görə vergi dövlətlə onun vətəndaşları arasında bağlanmış müqavilənin nəticəsidir. Bu müqaviləyə görə tədiyyəçilər müdafiə, ictimai asayişin qorunması və s. bu kimi xidmətlərə görə dövlətə haqq ödəyirlər. Dövlət tərəfindən təklif edilən xidmətlər kimi, heç kim vergilərdən də imtina edə bilməz. Belə bir müqavilə vətəndaşlar üçün sərfəlidir, çünki hətta ən

zəif dövlət belə, vətəndaşların ayrı-ayrılıqda müstəqil şəkildə özlərini qorumasına nisbətən, onları daha yaxşı və ucuz qoruyur. Belə bir mövqedən ingilis filosofu Tomas Qobbas, fransız alimləri, Botler, Onore Mirabo də çıxış edirdilər.

20-ci əsrin 1-ci yarısında İsveçrə iqtisadçıları Jand Simond de Sismondi, özünün “siyasi iqtisadın yeni başlanğıcı” tədqiqat işində vergilərə vətəndaşların dövlətdən aldığı xidmətlər müqabilində ödədiyi qiymət kimi baxırdı. J. Sismondun mübadilə vergi nəzəriyyəsinin əsasını müasir variantda olan mübadilə nəzəriyyəsi təşkil edir.

Elə bu dövrdə vergilərə sığorta mükafatı kimi baxan digər bir nəzəriyyə yaranır. Bu nəzəriyyələrin nümayəndələri fransız dövlət xadimi Adolf Ter və ingilis iqtisadçısı Con Ramsey Mok-Kullox olmuşdur. Onların fikrinə görə vergilər hər hansı bir riskli vəziyyətin yarandığı halda vətəndaşların dövlətə ödədikləri sığorta tədiyyəsidir. Tədiyyəçilər kommersant olmaqla, özlərinin gəlirlərindən asılı olaraq, mülkiyyətlərini müharibədən, yanğın və oğurlanmaqdan sığortalayırlar. Ancaq həqiqi sığortadan fərqli olaraq, vergilər, sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta ödənişi almaq üçün deyil, hökumətin ölkənin müdafiəsi və ictimai asayişin üzrə xərclərini maliyyələşdirmək üçün ödənilir. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz nəzəriyyənin əsasını təşkil edən sığorta ideyası, o halda qəbul oluna bilər ki, dövlət risk baş verdikdə vətəndaşlara sığorta ödənişi vermək öhdəliyini öz üzərinə götürsün. Sığorta nəzəriyyəsi cəhətdən, Rusiya dövlətinin təcrübəsini nəzərdən keçirmək maraqlıdır. Rusiyanın “Rusiyada mülkiyyət Haqqında” qanununa görə, 24 dekabr, 1990-cı ildən cinayət yolu ilə mülkiyyətçiyə dəymiş zərər, məhkəmənin qərarı ilə dövlət tərəfindən ödənilir. Bu halda yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz nəzəriyyənin qismən reallaşmasından danışmaq olar, həqiqətən dövlət bu qanunla sığorta təşkilatı kimi zərəri ödəməyi öz üzərinə götürür. Lakin bu öhdəliyi vergitutma ilə əlaqələndirmək çətinidir. 1992-ci ildə Rusiyada yeni vergi sistemi yarandıqdan sonra, göstərilən norma faktiki olaraq fəaliyyət göstərmədi.

Beləliklə, Rusiya qanunvericiliyində ziyanın ödənilməsi üzrə dövlətin öhdəliyinin təsbit olunması, vergitutma ilə deyil, digər, xüsusilə siyasi məqsədlərlə əlaqədar idi.

Klassik vergi nəzəriyyəsi.

Bu nəzəriyyə yüksək elmi səviyyədə işlənilib hazırlanmışdır, və ingilis iqtisadçıları Adam Smitin, David Rikardonun və onların ardıcıllarının adı ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları vergilərə, hökumət xərclərini ödəməli olan dövlət gəlirlərinin bir növü kimi baxırdılar. Buna görə də vergilərin başqa bir rolu (iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, sığorta ödənişi, xidmətlərə görə haqq) nəzərdən keçirilmirdi. Belə bir mövqe A.Smit tərəfindən işlənilib hazırlanmışdı və bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərdi ehtiyacların ödənilməsi subyektlərə iqtisadi azadlığın, fəaliyyət azadlığının verilməsi yolu ilə təmin edilir. A.Smit iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmasına qarşı çıxırdı. O, göstərirdi ki, bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus qanunları var və iqtisadiyyatda baş verən bütün proseslər bu qanunlara tabedir.

A.Smit “Xalqlar sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlanan əsərində bazar iqtisadiyyatının qanunlarını ətraflı təhlil edir və göstərir ki, bazarın mühüm atributlarından biri olan sərbəst rəqabət qiymətlərin istehsal xərclərinə get-gedə daha çox yaxınlaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da sahələr daxilində resursların bölgüsünü optimallaşdırır. O hesab edirdi ki, dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla, bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün dövlətə müvafiq vasitələr lazımdır.

Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin birbaşa gəlirlərinin (dövlət mülkiyyətindən) xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün vergi daxilolmaları əsas mənbəyə çevrilmiş olur.

Digər xərclərinin maliyyələşdirilməsinə (yolların tikintisi və saxlanması, məhkəmə orqanlarının saxlanması) gəlincə, onlar maraqlı şəxslər tərəfindən ödənilən rüsumlar hesabına maliyyələşdirilir. O hesab edirdi ki, vergilər əvəzsiz xarakter daşdığına görə, rüsumlar və yığımlar vergi hesab oluna bilməz. Klassik nəzəriyyənin nümayəndəsi olan Polya Mari Qodmenin fikrincə vergilərin yeganə məqsədi - dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsidir.

Vergiləri dövlət xəzinəsinin doldurulması vasitəsi hesab edən bu konsepsiya “dövlət-jandarm” konsepsiyası ilə əlaqədardır. Ancaq iqtisadi münasibətlərin inkişafı bu nəzəriyyənin transformasiyasına və yumşaldılmasına gətirib çıxartdı.

Belə ki, neoklassik vergi nəzəriyyəsinin tərəfdarları, vergilərin iqtisadiyyata təsirini inkar etmədən göstərirdilər ki, iqtisadi proseslərdə vergitutmadan istifadə edilən zaman hərtərəfli düşünmək lazımdır ki, iqtisadi proseslər pozulmasın. Aydın ki, klassik nəzəriyyə özünü doğrultmur. Çünki ciddi iqtisadi nəticələr törətmədən ümumi milli məhsulun dördü birini büdcəyə daxil etmək qeyri mümkündür. Vergilərin alınması, vətəndaşların alıcılıq qabiliyyətini məhdudlaşdırır, sahibkarların investisiya imkanlarını azaldır, dolayısı vergilər məhsulların qiymətini qaldırmaqla istehlaka mənfi təsir göstərir. Bütün bunlar göstərir ki, vergitutma cəmiyyətdə bir çox iqtisadi proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Vergi sahəsində mühüm iqtisadi nəzəriyyələrdən biri də Keyns nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keyns tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyənin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas alətidir və onsuz iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək qeyri mümkündür. Keynsin “Məşğulluq, faiz və pul haqqında ümumi nəzəriyyə” adlanan kitabında əks olunmuş fikirlərinə görə iqtisadi artım, yalnız tam məşğulluq şəraitində pul əmanətlərindən asılıdır. Ancaq praktiki olaraq tam məşğulluğa nail olmaq qeyri mümkündür. Belə şəraitdə böyük əmanətlər passiv gəlir mənbəyi olmaqla istehsal investisiya edilmədiklərinə görə iqtisadi artıma mane olur. Belə mənfi nəticələri aradan qaldırmaq üçün əmanətləri vergilərin köməyi ilə büdcəyə almaq lazımdır.

Monetarizmin vergi nəzəriyyəsi, 50-ci illərdə Çikaqo universitetinin professoru Milton Fridman tərəfindən irəli sürülmüşdür və pulun miqdar nəzəriyyəsinə əsaslanır. Fridmanın fikrinə görə, iqtisadiyyatı pulun miqdarından və bank faizlərinin dərəcələrindən asılı olan pul tədavülünün göməyi ilə tənzimləmək olar.

Keyns iqtisadi konsepsiyasından fərqli olaraq, Fridman vergiləri iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas aləti saymır. Onun fikrincə, vergilər digər iqtisadi mexanizmlərlə birlikdə pul tədaviyinə təsir göstərir. Vergilər vasitəsilə artıq pul miqdarı əhalidən alınır. Monetarizm və Keynsin nəzəriyyəsinə görə vergilər iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərən amilləri aradan qaldırır.

Vergilərə iqtisadiyyatın inkişafının və tənzimlənməsinin amillərindən biri kimi, Keynsçi nəzəriyyə nisbətən daha çox qiymət verən təklif nəzəriyyəsi, 80-ci illərin ortalarında amerikalı alimləri M. Berns, Q. Çayn, A. Leffer tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu nəzəriyyə belə bir müddəyə əsaslanır ki, yüksək vergi dərəcələri sahibkarlığa və investisiya fəallığına təsir göstərir, bu da son nəticədə vergi ödənişlərinin azalması ilə nəticələnir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarları vergi dərəcələrinin aşağı salınmasını, müəssisələrə böyük güzəştlərin verilməsinin təklif edirlər. Onların fikrincə, vergi dərəcələrinin aşağı salınması coşğun iqtisadi inkişafı nəticələndir.

Xüsusi fiskal siyasəti nəzəriyyələri. Bu nəzəriyyələr içərisində ən ilkinlərdən biri birbaşa və dolay vergilərin nisbəti nəzəriyyəsidir. Avropa sivilizasiyasının inkişafının ilkin dövrlərində birbaşa və dolay vergilər alınması cəmiyyətin siyasi inkişafından asılı idi. Orta əsrlərdə Avropa şəhərlərində vergi sistemləri əsasən birbaşa vergilər əsasında qurulurdu. Belə hesab olunurdu ki, dolay vergilər qiymətləri artırdığına görə, əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və onları ödəmək daha çətindir. Sonralar aristokratiya xalqın müqavimətini qırmaq üçün qüvvə topladıqdan sonra, dolay vergilər daha çox tətbiq olunmağa başladı. Xüsusilə, ilkin tələbat mallarına (məsələn duz) dolay vergilər tətbiq olunurdu. Beləliklə, orta əsrlərdə dolay vergilərə mənfi münasibət mövcud idi.

Orta əsrlərin axırlarında formalaşmış ikinci nöqtəyi-nəzər dolay vergilərin tətbiqinin zəruriliyini əsaslandırır. Dolay vergilər vasitəsilə bərabər vergitutumunun tətbiqi-təklif edilirdi. Dvoryanlar müxtəlif güzəştlərdən istifadə edərək birbaşa vergiləri ödəmirdilər. Dolay vergilər ideyasının tərəfdarları imtiyazlı təbəqələri dolay vergilər tətbiq etmək yolu ilə vergi ödəməyə məcbur

etmək istəyirdilər. Onlar dolaylı vergilərə vergitutmada bərabərlik yaratmaq vasitəsi kimi baxırdılar.

A.Smit, D.Rikardo da könüllülük ideyasını əsas tutaraq dolaylı vergitutmanın tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Bu ideya ondan ibarətdir ki, birbaşa vergilər dolaylı vergilərə nisbətən daha ağırdır, çünki vergiyə cəlb edilən malı almamaqla, dolaylı vergilərdən yayınmaq olar.

19-cu əsrin axırlarında birbaşa və dolaylı vergilərin zəruriliyi ilə əlaqədar mübahisə edən iqtisadçılar belə bir nəticəyə gəldilər ki, bu iki vergi növü arasındakı balansın əldə edilməsi zəruridir. Onlar bildirirdilər ki, birbaşa vergilər vergitutmada bərabərlik yaratmaq üçün, dolaylı vergilər isə ödənişlərin səmərəli olması üçün lazımdır.

Xüsusi vergi nəzəriyyələrindən biri də vahid vergi nəzəriyyəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə vergidən çox sosial-siyasi məsələləri əhatə edir. Vahid verginin tətbiqi ideyası müxtəlif dövrlərdə məşhur olmuşdur. Hətta 18-ci əsrdə İngiltərədə devizi “tikintiyə vahid vergi” olan partiya mövcud olmuşdur. Onlar göstərirdilər ki, vahid vergi tətbiq olunduqdan sonra kasıblıq ləğv olunacaq, sənayenin bütün sahələrində istehsalın artımı baş verəcək.

Vahid vergi, müəyyən bir vergitutma obyektindən alınan yeganə vergidir. Vahid vergitutma obyektini kimi müxtəlif nəzəriyyəçilər torpağı, xərcləri, gəlirləri, kapitalı və s. təklif edirlər.

Vahid verginin ən ilkin növlərindən biri torpaq rentasından alınan vergidir. Bu verginin tətbiqi ideyası fiziokratlar tərəfindən irəli sürülmüşdür. Fiziokratlar kənd təsərrüfatını əsas istehsal sahəsi hesab edir, və göstərirdilər ki, sənayedə gəlirlərə xalis əlavələr edilmir.

Bütün sərvət torpaqda cəmləşmişdir və ondan yararır. Buna görə də vahid gəlir mənbəyi kimi torpaq rentasına vahid vergi tətbiq etmək lazımdır. Uyğun olaraq bu vergini ancaq torpaq sahibləri ödəməlidirlər. Bu vahid verginin tətbiqini əsaslandırmaq üçün onlar “torpağın ümumiliyi” ideyasını əsas götürürdülər. Torpaq allah vergisidir və o, hamıya mənsub olmalıdır. Həqiqətdə isə torpaq ayrı - ayrı konkret adamlara məxsusdur. Onlar sərvətin yeganə mənbəyinin

sahibləridirlər, ona görə də vahid vergi ödəməlidirlər. 19-cu əsrdə “vahid torpaq vergisi” ideyasını irəli sürən Henri Corc ona ümumi firavanlığın təmin edilməsi və sosial dünyanın yaradılması vasitəsi kimi baxırdı.

Qeyd edək ki, vahid vergi nəzəriyyəsi, mütərəqqi nəzəriyyə hesab oluna bilməz. Vahid verginin bəzi müsbət cəhətlərinin (hesablanmasının və ödənilməsinin sadəliyi) olmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyə utopikdir və praktiki olaraq onu tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Ancaq digər vergitutma sistemləri ilə uzlaşdırmaq şərti ilə vahid verginin tətbiqi müsbət nəticə verə bilər. Vahid vergi ideyası Rusiyanın vergi sistemində də öz təcəssümünü tapmışdır. Kiçik sahibkarlığın üçün “vergitütmanın uçotu və hesabatın sadələşdirilməsi sistemi haqqında” 24 dekabr 1995-ci ildən qüvvədə olan federal qanununa görə bəzi kiçik müəssisələr və sahibkarlar çoxlu sayda federal, regional və yerli vergilərin əvəzində, hesabat dövründə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri əsasında hesablanan vahid vergi ödəyə bilərlər.

Belə bir verginin Rusiyada tətbiqini mütərəqqi addım kimi qiymətləndirmək olar, çünki bu yolla kiçik biznesin subyektləri üçün vergilərin sadəliyi təmin olunur.

Vergilərin sosial - siyasi təbiəti vergitutmanın nəzəri aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu özünü mütərəqqi və mütənasib vergilərin nisbəti haqqında nəzəriyyələrdə daha aydın göstərir. Qeyd etdiyimiz hal onunla əlaqədardır ki, vergi mülkiyyətin bir hissəsinin özgəninkiləşdirilməsi olmaqla, sinif və qrup maraqlarını, sosial qüvvələrin nisbətərini əks etdirir.

Vergi haqqında nəzəriyyələrdən biri olan mütənasib vergitutma ideyasına görə vergilər gəlirlərin ölçüsündən asılı olmayaraq, vahid dərəcə ilə alınmalıdır. Bu ideya həmişə əhalinin varlı təbəqələri tərəfindən müdafiə edilərək, bərabərlik və sosial ədalət prinsipi ilə əsaslandırılır. Mütərəqqi vergitutuma gəlirlər artdıqca vergi dərəcələrinin də artmasını nəzərdə tutur.

Qeyd edək ki, mütərəqqi vergi stavkaları sosializmin ideoloqları olan Karl Marks, Fridrix Engels tərəfindən müsbət qiymətləndirilmiş və onlar kommunizmin Manifestində mütərəqqi stavkalvı xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi

və sosializmin qurulmasında oynaya biləcəyi rol haqqında fikir irəli sürmüşdür. Mütərəqqi vergi nəzəriyyələrinin 19-cu əsrin sonlarında formalaşmasına baxmayaraq, bu nəzəriyyənin bəzi elementlərinə Adam Smitin, habelə fransız maarifçiləri Jan-Jak Russonun, Jan Batist Seyin tədqiqatlarında rast gəlmək mümkündür. Mütərəqqi vergilərin tərəfdarları öz mövqelərini belə əsaslandırırlar ki, mütərəqqi vergilər qeyri-bərabərliyi azaldır, gəlirlərin və əmlakın yenidən bölgüsünə təsir göstərir.

Vergilərin əsas problemlərindən biri “vergilərin keçirilməsi” haqqında olan nəzəriyyələrdə öz əksini tapmışdır. Bu məsələnin praktik cəhətdən böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, çox az işlənmişdir. Vergilərin keçirilməsi nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi yükünün bölüşdürülməsi ancaq mübadilə prosesində mümkündür. Ancaq mübadilə və bölgü prosesi vasitəsilə tədiyyəçi vergi yükünü digər şəxsə - verginin daşıyıcısına keçirə bilər.

Vergilərin keçirilməsi nəzəriyyəsinin banisi ingilis filosofu Con Lokkdur. O, vergiləri tətbiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bütün vergilər son nəticədə torpaq sahiblərinin üzərinə düşür. Con Lokk bu problemin həll edilməsinin konkret yollarını və metodlarını göstərmişdir.

19-cu əsrin sonlarında Kolumbiya universitetlərinin professoru Edvin Semiqmen “Vergilərin keçirilməsi və aşağı salınması” kitabında bu nəzəriyyənin əsas müddəalarını şərh etmiş və vergilərin keçirilməsinin iki növünün olduğunu göstərmişdir:

- 1) Satıcıdan alıcıya keçmə (bir qayda olaraq bu dolayı vergitutma zamanı baş verir),
- 2) Alıcıdan satıcıya keçmə (hər hansı bir məhsula tətbiq olunan dolayı vergilərin dərəcələri yüksək olduğuna görə, məhsulun qiymətinin həddən artıq azalması zamanı)

Vergilərin keçirilməsi problemi indi də tam olaraq həll edilməmişdir. Müasir Amerika iqtisadçıları K.Makkonel və S.Bryu bu haqqda yazırlar: “Vergilər heç də həmişə vergi tutulmalı olan mənbələrdən daxil olmur. Bu səbəbdən vergilərin əsas növlərinin keçirildiyi sferaları dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.” Digər qərb

iqtisadçıları R.Masqreyv və D.Minzin fikrinə görə, sahibkarlar tərəfindən ödənilən vergilərin 30%-dən 50%-nə qədəri istehlakçılara keçirilir. Vergilərin keçirilməsi problemi hal-hazırda bizim respublikamızda da çox aktualdır. Çünki hal-hazırda pərakəndə satış qiymətlərinin bütün vergilərin xüsusi çəkisi 30-40%-dir.

Vergilərin keçirilməsi və vergi yükünün bölüşdürülməsi anlayışı, onun tədiyyəçilər və ya regionlarla əlaqədar işlədilməsindən asılı olaraq, iki mə'naya malikdir. Bu anlayışda əksliklərin vəhdəti öz əksini tapmışdır. Hər hansı bir regionda vergi yükü nə qədər ağırdırsa, həmin regionun maliyyə vəziyyəti bir o qədər möhkəmdir, büdcənin balanslaşdırılması problemi zəifdir. Bununla belə vergi yükünün ağırlığı tədiyyəçilərə mənfi təsir göstərir. Onların investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Vergi yükünün bölüşdürülməsi problemi 17-ci əsrdə merkantilistlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur və onlar verginin keçirilməsi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşlar. A.Smit "Xalqlar dostluğunun təbiəti və səbəbləri haqqında traktat" adlanan əsərində vergi sistemini və vergilərin alınmasının üç prinsipini əsaslandırarkən, vergi yükünü renta ilə əlaqələndirmişdir. Onun fikrincə, bütün vergilər son nəticədə sahibkarlar tərəfindən ödənilir. A.Smit fiziokratların vahid vergi konsepsiyasını qəbul etməyərək, renta vergitutması ideyasına meyl edir. Kitabın tamalayıcısı bölməsində o, ayrı-ayrı məhsullara olan tələbin elastikliyi ilə vergilər arasında asılılığın olması fikrini irəli sürmüşdür. A.Smit ideyasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, düzgün olaraq vergitutmanın iqtisadi təbiətini əlavə renta gəlirləri ilə əlaqələndirmişdir. Onun rentaya müvafiq vergitutuma haqqında ideyası Orlov, Framov və digər istehsalın son nəticələrinin vergiyə cəlb edilməsinin əleyhdarları olan alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. A.Smitin iqtisadi nəzəriyyəsinin davamçısı olan David Rikardo "Siyasi iqtisadın başlanğıcı" adlanan kitabında vergilərin alınması ilə əlaqədar tələb və təklifin qiymət dəyişkənliyinə olan reaksiyası haqqındakı ideyanı inkişaf etdirmişdir. O, vergiyə cəlb edilən məhsulun qiymətinin tarazlıq səviyyəsinə doğru necə hərəkət etdiyini təhlil etmişdir. Tələb və təklifin elastikliyi ilə vergilər arasındakı əlaqə Marşal tə'limində və "faydalılıq və tələb" haqqında iqtisadi nəzəriyyədə geniş təhlil olunmuşdur. Belə iqtisadi riyazi əsaslandırma vergitutma haqqındakı müasir

nəzəriyyələrdə geniş tətbiq olunur. Vergi yükünün bölüşdürülməsi və vergilərin keçirilməsi iqtisadi və sosial-siyasi məsələdir. Bu prosesin dərinədən təhlili həqiqətdə kimin hansı dərəcədə vergi yükünün ağırlığını daşdığını aydınlaşdırmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, vergi yükünün bölüşdürülməsi məsələləri təhlil olunarkən vergitutmanın subyektini (qanunvericiliklə müəyyən olunmuş vergi ödəyicisi) və vergi daşıyıcısını (faktiki olaraq vergi yükünü daşıyan hüquqi və ya fiziki şəxs) anlayışlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. İndiyə qədər respublikamızda vergilərin keçirilməsi məsələsi tədqiq olunmamışdır. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır.

- 1) Vergi yükünün bölüşdürülməsi, vergilərin keçirilməsi qiymətin yaranması nəzəriyyəsi və praktikasını iolə əlaqədardır. Qiymət haqqında müxtəlif nəzəriyyələr, qərb iqtisadçılarna bu problemi dərinədən təhlil etməyə imkan vermişdir. R.Masqreyv əmtəə və xidmətlərlə üzdə olan tələb və təklifin elastikliyindən asılı olaraq, vergi yükünün istehlakçılar və istehsalçılar arasında bölüşdürülməsi məsələlərini şərh etmişdir. Vergilərin keçirilməsi probleminin tədqiq olunması yeni nəzəriyyələr doğurmuşdur. Bunlara misal olaraq vergilərin amortizasiyası, kapitallaşması, diffuziyası haqqındakı fikirləri göstərmək olar. İnqibati komanda iqtisadiyyatı şəraitində bütün ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da direktiv plana uyğun qiymətqoyma mexanizmindən istifadə olunması, vergi yükünün bölüşdürülməsi məsələsini tədqiq etməyə imkan verməmişdir.
- 2) Respublikamızın bazar təmayüllü vergilərdən istifadə olunması sahəsində təcrübəsinin və stabil vergi sisteminin olmaması və bununla əlaqədar vergi sistemi haqqında informasiya təminatının lazımi səviyyədə olmaması, yeni vergilərin tətbiqinə iqtisadiyyatın reaksiyasını öyrənmək sahəsində obyektiv çətinliklər yaradır.

Vergilər büdcə gəlirlərinin vahid mənbəyi deyil. Mərkəzi bankların mənfəəti, xarici dövlətlərdən alınan yardımlar da büdcəyə daxil olur. Bundan başqa müəssisə və vətəndaşlar icbari qaydada büdcədən kənar fondlara vəsait ayırır, digər

icbari ödənişləri həyata keçirirlər. Bütçə gəlirlərinin müxtəlif olması belə bir sual doğurur: yuxarıda sadaladıqlarımızdan hansılar vergilərdir, hansılar qeyri vergi ödənişləridir.

Problem ondadır ki, vergi həm iqtisadi həm də hüquqi mə'nası olan kompleks anlayışdır. İqtisadi nöqteyi nəzərdən vergi kateqoriyasını təhlil etdikdə onun digər ödənişlərdən fərqləndirilməsi çox çətin olur. Professor Kazakin fikrincə vergilər mühüm dəyər kateqoriyası olmaqla dövlətin öz funksiyasını yerinə yeritmək üçün milli gəlirin bir hissəsinin əvəzsiz olaraq səfərbərliyə alması ilə əlaqədar yaranmış pul münasibətlərinin əks etdirir. A.Dadaşov «Vergilərin mahiyyəti və vergitutma prinsipləri» adlanan kitabında vergilərə, ümumi daxili məhsulun bir hissəsinin icbari ödənişlər şəklində cəmiyyətin xeyrinə dövlət tərəfindən alınması forması kimi baxır. Deməli vergilərin iqtisadi mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı onların maliyyə-bütçə sistemində mənsubiyyəti əsas me'yar qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibi və quruluşu aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Göstəricilər	2012		2013		2014	
	Mln man.	Xüsusi çəkisi %	Mln man.	Xüsusi çəkisi %	Mln man.	Xüsusi çəkisi %
Gəlirlər	7392,5		12177		10015	
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	750	10	900	7,3	680	6,7
Mənfəət vergisi	2280	30	2214	18,81	1096	10,9
Əlavə dəyər vergisi	1725	23,3	2295	18,84	1876	18,7

Aksiz vergisi	450	6,09	485	3,9	552	5,5
Əmlak vergisi	110	1,49	135	1,1	101	1,0
Torpaq vergisi	30	0,4	35	0,2	35	0,3
Mədən vergisi	137	1,85	137	1,1	130	1,2
Yol vergisi	29,5	0,40	36,3	0,29	40,5	0,4
Sadələşdirilmiş vergi	63	0,85	78	0,64	90	0,8
Rüsumlar	318,5	4,3	362,7	2,9	286,5	2,8
Sair gəlirlər	20,3	0,2	12,5	0,1	25	2,5

Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisinin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi yüksəkdir. Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi 2012-ci ildə 750 mln manat, 2013-cü ildə isə 900 mln manat olmuşdur. Beləki, 2012-ci ildə 10%, 2013-cü illərdə 7.3% olmuşdur. Proqnozlaşdırılmış 2010-cu ildə isə 6.7% olacağı nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində mənfəət vergisi 2012-ci ildən sonra öz həcminə görə ƏDV-dən sonra ikinci yeri tutur. 2012-ci ildə dövlət büdcəsinə 2 mlrd 280 mln manat mənfəət vergisi daxil olmuşdur. 2013-cü ildə isə 2 mlrd 214 mln manata yüksəlmişdir.

Büdcəyə 2012-ci ildə 1 mlrd 725 mln manat, 2013-cü ildə isə 2 mlrd 295 mln manat Əlavə Dəyər Vergisi daxil olmuşdur ki, bunlarında büdcə gəlirlərində xüsusi çəkiləri müvafiq olaraq 23.3% və 18.84% olmuşdur. 2014-cü ildə büdcəyə 1 mlrd 876 mln manat ƏDV daxil olmuşdur ki, onun da büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 18.7% olması deməkdir.

Məhsullara tətbiq olunan aksizlər bütövlükdə büdcəyə daxil olur. 2012-ci ildə büdcəyə 450 mln manat aksiz vergisi daxil olmuş, 2013-cü ildə 485 mln manata qalxmışdır. Büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkiləri də 2012-ci ildəki 6.05%-dən 2013-cü ildə 3.9%-ə enmişdir.

Büdcəyə 2012-ci ildə 110 mln manat, 2013-cü ildə 135 mln manat əmlak vergisi daxil olmuşdur. 2014-cü ildə 105 mln manat olmuşdur.

Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il hesablanan vergidir. Tətbiq olunmağa başladığı dövrdən torpaq vergisinin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında payı cüzi olmuşdur. 2012-ci ildə 30 mln manat, 2013-cü ildə isə 35 mln manat torpaq vergisi büdcəyə daxil olmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, respublika üzrə bütövlükdə torpaqdan istifadəyə görə haqq tədricən artır. Qanunvericiliklə son vaxtlarda qəbul edilmiş normativ dərəcələrə əsaslanan vergitutma sistemi cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsinə cavab vermir. Torpaq vergisinin indeksləşdirilməsi təcrübəsi göstərir ki, vergi daxilolmaları artımının bu yolu artıq öz ömrünü başa vurmuşdur. Beləliklə, torpaq vergitutmasının bu sistemi nə ədalətli, nə də səmərəli vergitutmanı təmin etmir və vergitutmanın digər prinsiplərinə keçid tələb olunur. Kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən mühüm metodu torpağa görə ödənişlərin vergi, icarə haqqı və kompensasiya ödənişləri şəklində qaydaya salınmasıdır. Bunun əsas amili ödənişlərin yalnız torpaq sahəsinin keyfiyyət və yerləşməsinin ümumi yayılmış xüsusiyyətləri əsasında deyil, həm də torpaqdan istifadənin regional şəraiti və spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla differensasiya olunması sayılır.

Sadələşdirilmiş vergi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq 2001-ci ildən tətbiq olunur. Sadələşdirilmiş vergi vergilərin ən sadəsidir. Bu verginin ödənilməsində əsas məqsəd ilk növbədə kiçik biznesin nümayəndələri və fərdi sahibkarlıq üçün vergilərin hesablanması və büdcəyə köçürülməsi prosedurunun sadələşdirməkdir. Sadələşdirilmiş vergilər üzrə daxilolmalar 2012-ci ildə 63 mln manat, büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 0,85% olmuşdur.

2013-cu ildə isə sadələşdirilmiş vergilər üzrə daxilolmalar yüksələrək 78 mln manat, büdcə gəlirlərindəki xüsusi çəkisi isə 0.64% olmuşdur..

II FƏSİL: GÖMRÜK VERGİLƏRİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ, ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ BÜDCƏ DAXİLOLMALARI

2.1. Dövlət büdcəsinin formalaşmasında gömrük vergilərinin rolu

Gömrük ödənişlərinin təhlili ilə əlaqədar gömrük ödənişləri və gömrük qanunvericiliyində nəzərdə tutulan ödənişlər anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Bu zaman axırınıcı anlayış birincidən daha geniş ödənişlər siyahısını əhatə edir. Belə ki, bu siyahıya gömrük ödənişləri ilə yanaşı digər məcburi ödənişlər də daxildir. Son ilin məlumatlarına görə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında hər 5 manatdan biri gömrüyün payına düşür. Bu isə gömrüyün fiskal funksiyasının və milli iqtisadiyyatın mühafizə funksiyasına malik olması ilə izah edillir. Qeyd edilir ki, bu hal milli iqtisadiyyat tam gücü ilə fəaliyyət göstərənə qədər davam edə bilər. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergi və rüsumları müxtəlif ölkələrdə müxtəlif xüsusi çəkiyə malik olsa da müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında Rusiyada gömrüyün payı hər rublda 38 qəpik, ABŞ-da ümumi federal büdcədə gömrük 1%, Avropa Birliyi ölkələrində isə bu rəqəm 18-25% arasındadır. Dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsində gömrük vergilərinin xüsusi çəkisi dövlətin həyata keçirdiyi xarici ticarət siyasətindən, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmindən asılıdır. Məsələn: ikinci dünya müharibəsindən sonra inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərində gömrük vergi və rüsumlarının payı xeyli aşağı düşmüşdü. Halbuki XIX əsrin sonlarında gömrük rüsumları demək olar ki, bütün dövlətlərdə ümumi büdcənin əksər hissəsini təşkil edirdi. 1899-cu ildə Rusiyada 17, Finlandiyada 1888-1889-cu illərdə 37, ABŞ-da 1889-cu ildə 58, Almaniya 1888-ci ildə 34, Braziliyada 1888-ci ildə 57, İtaliyada 1887-1890-cı illərdə 16, Fransada 1882-ci

ildə 12, İngiltərədə 23 faiz təşkil etmişdir. Bunun səbəbi isə XIX əsrdə dövlətlərin tətbiq etdikləri yüksək gömrük rüsumları idi. İkinci dünya müharibəsindən sonra isə beynəlxalq ticarətdə baş verən sərbəstləşmə və gömrük rüsumlarının azaldılması dövlət büdcəsində gömrük rüsumlarının xüsusi çəkisini azaltdı. Bunun əvəzində isə dövlət büdcəsinin gəlirlərində daxili vergilərin xüsusi çəkisi artdı.

İndi isə qeyd olunan məsələni Azərbaycan Respublikasının təmsalında təhlil etməyə çalışaq. 1994-2014-cü illərdə dövlət büdcəsinə daxil olan gömrük ödənişlərinin dinamikasının təhlili göstərir ki, büdcənin gəlir hissəsinin formalaşmasında gömrük ödənişlərinin xüsusi çəkisi 2004-cü ildə 3,2 %, 2005-ci ildə 4,3% olduğu halda 2008-ci ildə 24,1%, 2009-cu ildə 23,7 %, 2010-ci ildə 20,1% təşkil etmiş və 2014-cü ildə 2008-cü ilə nisbətən 7 dəfə artmışdır.

Bütün bunlar gömrük tarifinin fiskal funksiyasının Azərbaycan praktikasında hələlki kifayət qədər mühüm yer tutduğunu bir daha təstiqləyir. Bu isə Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin kəskin sürətdə artması ilə izah edilir.

Belə ki, ölkə iqtisadiyyatında iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsi 2003-cü ilə nisbətən 2007-ci ildə 16,4%, 2008-ci ildə 24,3%, 2009-cu ildə 46,2 faiz artmışdır. Əgər 2008-ci ildə ölkəmiz 122 xarici dövlətlə ticarət əməliyyatı aparmışdırsa 2014-cü ilin yekunlarına görə bu rəqəm 138 olmuşdur.

2011-ci ildə respublikamızın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 129 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 3840214,3 min ABŞ dolları dəyərində olmuşdur. Bu müddət ərzində 2166969,9 min ABŞ dolları dəyərində mal ixrac, 1673244,4 min ABŞ dolları dəyərində mal idxal olunmuş, müsbət saldo 493725,5 min ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Dövlət büdcəsində gömrük vergilərinin təhlili baxımından 2006 – ci ilin dövlət büdcəsinə nəzər salınması da əhəmiyyətlidir. Çünki ötən illərlə müqayisədə bu ildə gömrük orqanlarının dövlət büdcəsinə keçirdikləri məbləğdə əhəmiyyətli dərəcədə artım olmuşdur. İlk növbədə onu qeyd edək ki, 2006 – cı ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 milyard 406 milyon manat, xərcləri isə 3 milyard 594 milyon manat olmuşdur. Gəlirlərin formalaşmasında əsas mənbələrdən biri də gömrük vergi və rüsumları qeyd olunmuşdur. Ümumilikdə bu ildə dövlət büdcəsində gömrüyün payı 477 400 min manat olmuşdur. Burada gömrük vergilərinə, yəni toplanması gömrük orqanlarına həvalə edilmiş və ölkənin gömrük sərhəddində tutulan ƏDV, aksiz və yol vergisinə ayrıca nəzər salmaq. Bu vergilər içərisində öz həcminə görə əvvəlki illərdə olduğu kimi ƏDV yenə də çox olmuşdur. Belə ki, ölkənin gömrük ərazisinə idxal olunan mallara görə 328 340 min manat ƏDV toplanmışdır. İkinci yerdə idxal olunan aksizli mallara görə alınan aksiz vergisi durur – 17 970 min manat, ölkəyə daxil olan xarici avtonəqliyyat vasitələrinə görə alınan yol vergisinin həcmi isə 1140 min manat olmuşdur. Təbii ki, gömrük vergiləri gömrük sistemindən daxil olan yeganə gəlirlər deyil, həmçinin gömrük rüsumları kimi 129 950 min manat dövlət büdcəsinə köçürülmüşdür. Faizlə ifadə etsək bu dövlət büdcəsi gəlirlərinin 14% -ni təşkil etmişdir. Ümumilikdə DGK vasitəsi ilə büdcəyə 477 400 min manat daxil olmuşdur.

2011-ci ilin yekunlarına görə isə ölkəmizin rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 138 dövlət ilə aparılmış ticarət əməliyyatları 11 milyard 776,8 milyon ABŞ dolları dəyərində olmuşdur. Bunun 6 milyard 58 milyon dolları ixrac, 5 milyard 708,5 milyon dolları isə idxalın payına düşmüşdür. İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı müsbət saldo 349 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq artıq ixracın strukturunda hazır məhsulların xüsusi çəkisi

artmışdır.Hansı ki, bu da öz növbəsində daxili istehsalın inkişafından, iqtisadi artımdan xəbər verir.

Bu əməliyyatlar zamanı Respublikanın gömrük orqanları tərəfindən 771,9 milyon manat gömrük vergi və rüsumları toplanaraq dövlət büdcəsinə köçürülmüşdür.Qeyd edək ki,2007-ci il dövlət büdcəsində gömrük vergi və rüsumları 770,0 milyon manat proqnozlaşdırılmışdı. Bu proqnoz gömrük orqanları tərəfindən 100,3% yerinə yetirilmişdir. Bu isə ötən illə müqayisədə 255,90 milyon manat və ya 49,60% çoxdur.Ümumilikdə 2007-ci ilin dövlət büdcəsində gömrüyün xüsusi çəkisi 15,2% təşkil etmişdir.Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində gömrük vergi və rüsumlarının xüsusi çəkisinin nisbətən aşağı düşməsinə isə xarici ticarət dövriyyəsinin azalması,yaxud gömrük orqanlarının fəaliyyətinin zəif olması ilə deyil, sadəcə olaraq dövlət büdcəsinə digər mənbələrdən daxilolmaların artması ilə izah etmək olar.Bu isə ölkədəki iqtisadi artımın göstəricisidir və sevindirici haldır.

Son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişafı onun xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi kəskin artırmışdır. Bu isə gömrük orqanlarının rolunun daha da artmasına səbəb olmuşdur. Hazırda qloballaşma həyatımızın reallığına çevrilmişdir. Dünya ticarətinin liberallaşdığı bir şəraitdə ilk baxışdan elə təsəvvür yarana bilər ki, gömrük vergi və rüsumları artıq beynəlxalq mal axınlarını əngəlləyir. Lakin müxtəlif beynəlxalq forumlarda antiqlobalistlərin ardıcıl çıxışları göstərir ki, qloballaşmada heç də hamı udmur. Təəssüf ki, sonda varlı ölkələr daha da zənginləşir, yoxsul ölkələr isə bir qədər də kasıblaşır. Bəzi ölkələrin iqtisadi qüdrətinin möhkəmlənməsi çox zaman digərlərinin hesabına başa gəlir. Məhz belə bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən Azərbaycan iqtisadiyyatında gömrük orqanlarının səlahiyyətlərinin genişlənməsi il yanaşı üzərinə düşən məsuliyyət də artır. DGK-nin öhdəsinə düşən vəzifələri layiqincə

yerinə yetirdiyini söyləmək olar. Dövlət büdcəsinə daxil olan gömrük vergi və rüsumlarının artım dinamikası da bunu söyləməyə əsas verir.

Ölkə prezidentinin imzaladığı məlum „Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramında əsas diqqət yetirilən məsələlərdən biri də gömrük-tarif tənzimlənməsidir. Burada böyük diapazona malik olan tarif tənzimlənməsi vasitələrinin hazırlanması və geniş tətbiqi yaxın illərdə gömrük orqanlarının qarşısında əsas vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Bu Proqramın həyata keçirilməsindən gözlənilən əsas nəticələrdən biri də büdcəyə daxil olan gömrük vergi və rüsumlarının artması, iqtisadiyyatın inkişafında gömrük orqanlarının rolunun daha da yüksəlməsidir. Baxmayaraq ki, ölkədə iqtisadiyyat gün-gündən daha da yüksək tempə inkişaf edir. Amma yenə də gömrük vergi və rüsumları büdcənin əsas gəlir mənbələrindən biri olmaqda qalır. Yeni iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoymuş əksər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da hələ ki, gömrük vergilərinin əsas funksiyası fiskal funksiyadır.

2001-ci ildən qüvvəyə minmiş yeni Vergi Məcəlləsi də gömrük vergilərinin və rüsumlarının artım dinamikasında müstəsna rola malikdir. Belə ki, gömrük vergilərinin hesablanması və toplanmasının əsas hüquqi bazası kimi Gömrük Məcəlləsi, Vergi Məcəlləsi və “Gömrük Tarifi haqqında Qanun” çıxış edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dövlət Proqramında ÜTT-yə qəbulun əsas şərtlərindən biri kimi ölkəmizin qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biri olan yeni Gömrük Məcəlləsinin qəbulu da nəzərdə tutulmuşdur.

Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, gömrük orqanlarının maddi-texniki bazasının, kadr potensialının və infrastrukturunun zənginləşdirilməsi də gömrük daxi olmalarının artmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, gömrük vergi və rüsumlarının vaxtında və dəqiq hesablanaraq toplanması və dövlət büdcəsinə köçürülməsində

bunun rolu böyükdür. Hər il dövlət büdcəsi layihəsi tərtib edilərkən xüsusi diqqət çəkən məqamlardan biri də gömrük orqanları qarşısında zərurət kimi qoyulan minimum məbləğin hər büdcə ili ötən ilkinə nisbətən artmasıdır. Bunu yuxarıda təsvir etdiyimiz cədvəldən də görmək olar. En əsas məqam isə ondan ibarətdir ki, gömrük orqanları nəinki bu minimum öhdəliyi yerinə yetirir, həmçinin demək olar ki, hər il bu proqnozu artıqlaması ilə yerinə yetirir. Gömrük işindəki hazırkı inkişaf dinamikasını və dövlətin apardığı düzgün xarici ticarət siyasətini nəzərə alsaq bu inkişaf dinamikasının gələcəkdə də davamlı olacağına heç bir şübhə qalmır.

2.2. Gömrük vergilərinin büdcəyə daxilolma mexanizmi

Hazırda Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət sferasının vergi tənzimlənməsi mexanizminin hüquqi tənzimlənməsi prosesi gedir. Müasir dövrdə bu prosesi tənzimləyən normativ aktların strukturunu 1 sayılı sxem kimi vermək olar.

Sxemdə təqdim olunan qanunvericilik aktları ilə yanaşı Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkili üçün əlverişli mühit formalaşdıran və XİF-in tənzimlənməsində mühüm rol oynayan digər qanunlar paketi də qəbul edilmişdir. Bunlardan «Müəssisələr haqqında», «Səhmdar cəmiyyət haqqında», «Sığorta fəaliyyəti haqqında», «Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında», «Torpaq islahatı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını və digərlərini göstərmək olar.

Milli qanunvericilik aktlarının qəbulu xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi bazasının konseptual əsaslarını təşkil edir.

Bu əsaslar əsasən aşağıdakı tələblər üzərində qurulur:

- Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi, o cümlədən valyuta-kredit siyasəti;

- valyuta və gömrük tənzimlənməsi qaydaları;
- xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisə və birliklərin, onların filiallarının, nümayəndəliklərinin, birgə müəssisələrin yaradılması və qeydiyyat prosedurası;
- XIF-lə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının, vətəndaşlarının maddi maraqlarının təminatı;
- respublika ərazisində fəaliyyət göstərən XIF-lə məşğul olan xarici investorların əmlak, mülkiyyət və investisiya hüquqlarının nəzərə alınması.

Bütün bunlarla yanaşı, XIF-in hüquqi bazası üzrə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün əsas istiqamətlər də işlənilmişdir. Bu məqsədlə respublikamızın xarici iqtisadi fəaliyyət sferasında başqa dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərin aşağıdakı başlıca prinsipləri də müəyyənləşdirilmişdir.

- dövlətlərin bərabərliyi, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə riayət olunması;
- dövlətlərarası əlaqələrin qarşılıqlı fayda əsasında qurulması və əlverişli iqtisadi əməkdaşlığın formalaşması;
- Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrin və beynəlxalq hüquq normalarının ümumi prinsiplərindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi.

Müstəqil dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının bu prinsiplər əsasında xarici iqtisadi siyasət yeritməsi müəssisə və təşkilatların, firma və şirkətlərin sərbəst və bərabər hüquq şəraitində digər dövlətlərlə vasitəçi olaraq iqtisadi əlaqə və münasibətlər yaratmaq, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqlarının təmin və eləcə də bütün bunların öz növbəsində xarici tərəf müqabildən tələb edilməsi baxımından önəmlidir.

Qəbul edilmiş Qanunlarla o da təsbit olunmuşdur ki, dövlət idarəetmə orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçı subyektlərinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Onların fəzifəsi XIF subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə XIF-in dövlət tənzimlənməsinin kompleks sistemində:

- XIF-in iştirakçılarının qeydiyyat şəhadətnaməsi;
- dövlət sərəhədi vasitəsilə aparılan və gətirilən əmtəələrin və digər əmlakın gömrük bəyannamələşdirilməsinə;
- əmtəələrin idxal və ixrac qaydalarına baxılır.

Bu sistemin XIF-in bütün növləri və iştirakçılarına tətbiqi Azərbaycan Respublikasında XIF-in mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, fiziki və hüquqi şəxs timsalında bütün iştirakçılarının, onun hər bir növü ilə məşğul olmaq, həcmi və istiqamətini sərbəst olaraq müəyyənləşdirmək hüququ mövcud qanunvericilik aktları ilə rəsmiləşdirilmişdir. Bir sözlə, Qanunların mərkəzində əsaən XIF subyektlərinin maraq və hüquqlarının təminatı və müdafiəsi məsələləri qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası XIF-in inkişaf modelinin əsası kimi MDB üzvü olan ölkələrlə və qonşu Türkiyə, İran dövlətləri ilə xarici iqtisadi əlaqələrin geniş inkişafını məqsəduyğun sayır. Belə ki, bu məqsədlə Azərbaycanın Rusiya, Ukrayna, Belorus, Qazaxıstan, Türkiyə, İran və sair dövlətlərlə ikitərəfli müqavilələr imzalanmasını təqdirəlayiq hal hesab etmək olar.

Müqavilələrdə dövlətlərarası göndərmələrin tənzimlənməsində vahid iqtisadi əməkdaşlıq məkanı, gömrük xidməti, pul-kredit sistemi məsələləri üzrə qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyəti və s. amillər nəzərdə tutulur.

XIF-in hüquqi tənzimlənməsi praktikasında ilk dəfə olaraq bu vacib fəaliyyət sferasının tənzimlənməsi mərkəzi qanunlar səviyyəsinə çatdırılmışdır. Bu da o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının ali

qanunvericilik orqanı olan Milli Məclis xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilmə mühitini və dövlət tənzimlənməsi prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənmə elementlərindən geniş istifadə olunması xarici iqtisadi əlaqələrin qarşılıqlı formalarının mürəkkəb elementinin, həmçinin daxili və ölkə xarici iqtisadi sferanın əlamətlərini qaydaya salmağa imkan verir. Bundan başqa yaradılmış hüquqi mexanizm öz xüsusiyyətləri ilə dövlətin həm milli və həm də millətlərarası səviyyədə hüquqi tənzimlənməsinin müxtəlif mənbələrinin mövcudluğuna şərait yaradır.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının formalaşmasında dünya təcrübəsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsünün tələbləri, yaxın və uzaq xarici ölkələrlə ticarət rejiminin optimallığı da nəzərə alınmalıdır.

Respublikada xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli strategiyası bir tərəfdən liberal iqtisadiyyatın, normal gömrük və valyuta rejiminin formalaşmasına xidmət etməklə ölkənin ixracat potensialının artırılmasına xidmət edir. Bu strategiya milli bazarın formalaşdırılmasını sürətləndirməklə yanaşı, həm də onun rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Hazırda respublikada yerli məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması yolu müəssisələrdə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı sahəsində xeyli iş görülür. Belə ki, istehsal potensialının genişləndirilməsi və onun texniki modernləşdirilməsinə nail olmaq üçün xarici kapitalın milli bazara cəlb edilməsi, sənayenin inkişafı hesabına maksimum dərəcədə ixracatın stimullaşdırılması, xarici investisiya, kredit və yardımlardan istifadə olunmasının mexanizmi yaradılır.

Nəhayət, ən mühüm məsələ idxal vergilərinə, rüsumlarına hər rüb baxılaraq ona mövsümi dəyişikliklər edilməsidir. Belə ki, «Gömrük

Məcəlləsi» tək-milləşdirilir. «Vergi Məcəlləsi»-ndə dəyişikliklər aparılır. İxracatdan gələn valyuta gəlirlərinə üç səviyyəli – müvəkkil banklar, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və gömrük orqanları vasitəsilə qarşılıqlı surətdə normal nəzarət sistemi təşkil edilir və valyuta əməliyyatlarına nəzarət etməklə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra ölkələrində vergi tənzimlənməsi məsələsinə qanunçuluqda xüsusi yer verilir.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı yolu gedən müstəqil respublikamızda vergidən yayınmanın qarşısının alınmasında xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Respublikada bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergidən yayınmanın qarşısının alınması nəticəsində dövlət büdcəsinə daha çox miqdarda vəsait daxil olacaq və həmin vəsaitdən əhalinin maddi və mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsinə istifadə olunacaqdır.

Xarici investisiyaların istehsal sferasına axınını stimullaşdırmaq məqsədilə kommertiya ilə məşğul olan strukturlara daha ağır vergi mexanizmi tətbiq edilməlidir. İstehsalla məşğul olan müəssisə və firmaların normal fəaliyyəti üçün hər cür stimullaşdırıcı şərait yaradılmalı, onlara güzəştli vergi sistemi tətbiq etməklə yanaşı, bank kreditlərinin də güzəştli şərtlərlə verilməsi məqsədəuyğundur.

Hazırkı vergi sistemi respublikada istehsalın həcmının artırılmasına, azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, işgüzarlıq fəaliyyətinin fəallaşdırılmasına imkan vermir. Məhz bu səbəbdən də respublikada istehsalın canlandırılmasına heç bir maraq göstərilmir, iş adamları əsasən, kommertiya və vasitəçilik əməliyyatına maraq göstərirlər.

Keçid dövründə həyata keçirilən vergi siyasəti bazar iqtisadiyyatının xarakterinə uyğun olmalı, onun ən mühüm subyektlərinin, birinci növbədə, yeni yaradılan təsərrüfat

strukturlarının investisiya qoyuluşlarına olan bu günkü marağının xeyli artması da nəzərə alınmaqla, dövlət orqanları ilə istehsal əmək kollektivlərinin qarşılıqlı əlaqə və mənafeələrini özündə əks etdirməlidir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, vergilərin növləri, sayı və dərəcələri aşağı salındıqca ölkənin iqtisadi həyatında fəallaşma başlayır. Burada gizli kapital leqallaşmağa cəhd göstərir, maliyyə-bank əməliyyatları və onların dövriyyəsi sürətlənir, müəyyən vaxtdan sonra büdcəyə daha çox vəsaitlər daxil olmağa başlayır.

Ona görə də, vergilərin növlərini azaltmaqdan, onların dərəcəsini aşağı salmaqdan çəkinmək lazım deyildir. Əslində isə, vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə ümumxalq nəzarətini gücləndirmək lazımdır.

Gömrük ödənişlərinin alınmasının müasir forması kimi gömrük kartlarının tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan Beynəlxalq Bankı ilə hazırlıq işləri başa çatdırılıb. Bu sistemə görə, xarici iqtisadi əlaqə iştirakçıları gömrük vergi və rüsumları ya köçürmə, ya da kart vasitəsilə dövlət büdcəsinə ödəyəcək, nağd pulun ödənişi isə aradan qaldırılacaqdır.

«Malların gömrük nəzarəti altında Azərbaycan Respublikası ərazisindən tranzit zamanı gömrük ödənişlərinin ödənilməsinin təmin edilməsi üzrə sığorta şirkətlərinin zəmanətlərinin gömrük orqanları tərəfindən qəbul edilməsi qaydalarına uyğun olaraq» Beynəlxalq Sığorta Şirkəti MMS ilə Dövlət Gömrük Komitəsi arasında müqavilə imzalanmış və 2002-ci il oktyabr ayının 1-dən tətbiq edilir.

Dövlət Gömrük Komitəsi ilə razılaşdırılmaqla Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən təsdiq edilmiş «Gömrük ödənişlərinə sadə veksəl vasitəsi ilə zəmanət verilməsinin müvəqqəti qaydaları» Ədliyyə nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçirilmiş, icra və işdə rəhbərlik üçün yerli gömrük orqanlarına göndərilmişdir.

Hazırda MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin əsasını «Sərbəst ticarət haqqında» sazişlər təşkil edir. Azərbaycan ilk belə sazişi Rusiya Federasiyası ilə 1992-ci ildə imzalayıb. Sonrakı illərdə ölkəmiz Ukrayna, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qazaxıstanla gömrük rüsumlarının tətbiqinə dair ikitərəfli sazişlərə qol çəkib. Hazırda Qırğızıstan və Belorusuya ilə oxşar sazişlərin layihələri tərəflər arasında razılaşdırılmaq üçün müzakirəyə verilib. Həmçinin, Azərbaycan Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan və Özbəkistanla «Sərbəst ticarət rejimində istisnalar haqqında» protokol imzalayıb ki, bu da daxili bazarın qorunması məqsədilə bəzi məhsulların idxal və ixracını məhdudlaşdırır.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB-yə üzv dövlətlərin (Ermənistandan başqa) ticarət-iqtisadi əlaqələri mühüm yer tutur. Eyni zamanda, onların inkişaf etdirilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, üzv dövlətlər arasında sadələşdirilmiş vergi və gömrük tariflərinin tətbiqi istehsal edilən məhsulların MDB bazarına daha geniş miqyasda çıxarılmasını, həmçinin yeni əməkdaşlıq əlaqələrinin yaranmasını təşviq edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 2002-ci ildə Azərbaycanın MDB dövlətlərilə ticarət dövriyyəsi 894,2 mln. dollar təşkil edib ki, bu da 2001-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 33,7 faiz çoxdur. 2002-ci ildə MDB ölkələri ilə idxalın həcmi 650,0 mln. dollar, ixracın həcmi isə 243,7 mln. dollar təşkil edib. MDB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsində saldonun mənfi qalması müşahidə olunsada üzv dövlətlərdən altısı (Moldova, Özbəkistan, Qazaxıstan, Rusiya, Türkmənistan, Ukrayna) üzrə ölkəmiz ixracın həcmində irəliləyiş əldə edib. Bunu Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların ənənəvi bazarlarının bərpa olunmasının nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Belə ki, sözügedən ölkələrə meyvə-tərəvəz, fındıq, çay, pambıq

mahlıcı və yağı, kimya məhsulları, aviakerosin, geofiziki alət və cihazlar ixrac olunub.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın MDB üzrə əsas partnyorlarının ötən il ümumi ticarət dövriyyəsindəki xüsusi çəkisi belə olub: Rusiya – 9,8 faiz, Qazaxıstan- 4,2 faiz, Türkmənistan – 3,3 faiz, Gürcüstan – 2,4 faiz, Ukrayna – 2,5 faiz.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində MDB dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələrin yüksək olması bu ölkələrlə münasibətdə iqtisadi qanunvericiliyin, o cümlədən vergi münasibətlərinin qurulmasını zəruri edir.

Dövlətlərarası münasibətlərdə vergi qanunvericiliyi ilk növbədə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, gəlirlərdən və kapitaldan vergilərdən yayınmanın qarşısının alınması haqqında sazişlərdə, həmçinin ikitərəfli qarşılıqlı əməkdaşlıq sazişlərində öz əksini tapır.

Azərbaycan indiyə qədər 28 ölkə ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair sazişlərin hazırlanması üzrə danışıqlar aparıb. 12 ölkə üzrə həmin sazişlər qüvvəyə minib və tətbiq edilməkdədir, bunun da 7-si MDB üzvü olan dövlətlərdir.

Xatırladaq ki, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında sazişlər bir qayda olaraq investorlar üçün əlverişli vergi mühiti yaratmaqla yanaşı, müəssisənin stabil vergi planlaşmasını aparmağa, maliyyə xərclərini uzunmüddətli proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Ölkədə ixracın həvəsləndirilməsi və daxili bazarın qorunmasını təmin edən gömrük rüsumlarının tətbiqi, sərbəst gömrük zonasının və gömrük anbarlarının yaradılması, eləcə də qaçaqmalçılığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinə gömrük orqanları tərəfindən qanunsuz müdaxilələrin qarşısının alınması barədə müddəaların həyata keçirilməsi məqsədilə gömrük orqanlarının bu istiqamətdəki işini yenidən qurmaq üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Hazırda Dövlət Gömrük Komitəsində müxtəlif beynəlxalq

təşkilatların – Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının və Ümumdünya Gömrük Təşkilatının yaxından köməyi ilə ciddi modernləşdirmə prosesi aparılır. Bu proses nəticəsində müstəqil gömrük brokerləri sisteminin formalaşdırılması, ölkədən tranzit keçən yüklər üzrə gömrük ödənişlərinin sığortalanması, gömrük vergi və rüsumlarının ödənilməsində müvafiq banklar tərəfindən aval edilmiş veksellərdən istifadə qaydasının təsdiqi, bütün gömrük orqanlarını əhatə edən informasiyanın ötürülməsinin «on-line» sisteminin qurulması və sairəni göstərmək olar. Bütün bu tədbirlərin əsas məqsədi, bir tərəfdən, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün gömrük nəzarətinin daha da gücləndirilməsidirsə, digər tərəfdən isə, ticarət əməliyyatlarının gömrük rəsmiləşdirilməsi proseduralarının sadələşdirilməsi, iş adamlarına sağlam rəqabət şəraiti yaradılması, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesində xarici ticarətlə məşğul olan sahibkarlarla gömrük işçilərinin birbaşa təmas imkanlarının aradan qaldırılmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsulun və burada özəl bölmənin xüsusi çəkisinin artımı, inflyasiyanın idarə olunan səviyyədə saxlanması və büdcə kəsirinin azalması, xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldonun mövcudluğu, ölkənin valyuta ehtiyatlarının, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həcmnin artması və tətbiqi sahələrinin genişlənməsi, habelə özəlləşmə proqramının uğurla həyata keçirilməsi bir daha sübut edir ki, ölkəmizdə bazar münasibətlərinin qurulması və bütövlükdə iqtisadi islahatlar yüksələn xətlə gedir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA GÖMRÜK VƏ VERGİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Bütçə daxilolmalarının proqnozlaşdırılması.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə desək, vergi daxilolmalarının elmi cəhətdən proqnozlaşdırılmasının perspektiv inkişaf planının işlənilib hazırlanmasında, bütçə-vergi siyasətinin əsas xarakteristikalarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rol vardır.

Proqnozlaşdırma qarşıya qoyulmuş tapşırıqları daha optimal əsaslandırmağa, inkişaf perspektivini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması qərarların hazırlanmasının və qəbul edilməsinin əsasını təşkil edir. Vergi gəlirləri üzrə proqnozlaşdırmanın əsas vəzifəsi bütçə tapşırıqlarının kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini müəyyən etmək və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının perspektiv proqramını iqtisadi cəhətdən əsaslandırmaqdır. Burada vergi proqnozlaşdırılmasının əsasını qanunvericilik bazasında işlənilib hazırlanmış vergi konsepsiyası təşkil etməlidir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının əsas məqsədi onun uzaq perspektiv üçün yerinə yetirilməsidir. Bu baxımdan, vergi gəlirləri üzrə daxilolmaların gələcək dövr üçün planlaşdırılmasının taktika və strategiyaları müəyyən edilməlidir.

Vergilər üzrə bütçə tapşırıqlarının düzgün işlənilib hazırlanması, rüblər üzrə vergi daxilolmalarının müəyyən edilməsində taktiki vəzifələri yerinə yetirir. Bu vəzifələrin həlli vergiqoymada strateji məqsədlərin tətbiqini hüquqi bazada müəyyən edir. Bu halda, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması üzrə aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri cari vergi öhdəliklərinin icrası zamanı faktiki müəyyən

edilmiş hesabat və analitik göstərişlərə əsaslanmalıdır. Bu məlumatların toplanması və işlənməsi cari il üçün vergiqoymada müsbət və mənfi halların aşkarlanmasına imkan yaradır.

Vergi taktikası - hakimiyyət orqanları və idarələrinin kompleks praktiki fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin və nəzarətinin həyata keçməsi, büdcənin təsnifatlaşdırılması bölməsində olan maddələr üzrə büdcə gəlirlərinin ümumi strukturunun işlənilib hazırlanmasını özündə əks etdirir. Burada keyfiyyətə əsaslanan taktiki addımların mahiyyəti büdcənin tamlığını və bütün səviyyələrdə vaxtında yerinə yetirilməsini müəyyən edir.

Vergi xidməti orqanları büdcə üzrə vergi münasibətlərində operativ vergi müdaxiləsi metodlarından geniş istifadə edərək, vergi pozuntularının qarşısını alırlar. Aparılmış yoxlamalar zamanı ödənilməmiş vergi məbləğləri aşkara çıxarılır və həmin məbləğlərin ödətdirilməsi nəticəsində büdcə tamamlanır. Bu da son nəticədə, bütün vergi sisteminin və ayrı-ayrı vergilərin səmərəliliyini müəyyən edir. Bütün bunlar qəbul olunmuş vergi konsepsiyasının həm optimallığını, həm də iqtisadi reallıqlara uyğun olaraq, vergiqoymanın tənzimlənməsini zəruri edir. Cari maliyyə ilində vergi öhdəliklərinin icrasının yerinə yetirilməsində vergi münasibətlərinin məzmununun analitik tədqiqatları – strateji vergi proqnozlaşdırılmasının uğurla həyata keçməsinə şərait yaradır.

Strateji vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması idarəetmənin nəzəriyyə və praktikasında mühüm yer tutur.

Orta müddətə vergi daxilolmalarının proqnozunun işlənilib hazırlanmasında aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilməlidir:

-ərazi və mülkiyyət üzrə gəlirlilik (burada Respublikanın maliyyə təminatı və büdcənin səmərəliyi əmsallarından istifadə olunmalıdır), Respublikanın ayrı-ayrı istehsal sahələrinin texniki avadanlıqlarla təzələnməsinə olan tələbatı, əmək haqqı, Respublikanın

resurs bazası, ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları, istehsal və sosial infrastrukturun keyfiyyəti, nəqliyyat magistralları ilə təmin olunması və s. iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməlidir. Bu məlumatlar Respublikanın məcmu gəlirlərini təşkil edir. Ona görə də, bə məlumatlar əsasında iqtisadi, maliyyə və vergi potensialının informasiya bazası müəyyən edilməli və dövrü olaraq təhlil edilməlidir.

- respublika iqtisadiyyatının iqtisadi inkişaf tempi nəzərə alınmaqla, vergi daxilolmalarının həcmələrinin proqnozlaşdırılması. Bu məlumatların büdcənin ayrı-ayrı maddələrinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin məlumatlarda Respublikanın resurslara olan tələbatları, subsidiyalar, subvensiyalar, dotasiyalara və transfert maliyyələşdirmələrə olan ehtiyacları daha ətraflı əks olunmalıdır. Respublikanın potensial gücünün müəyyən edilməsi, vergiqoymada güzəştli rejimin həyata keçməsinə şərait yaradır. Bu da vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin həllində mühüm rol oynayır.

- əmlakın bütün növlərinin hərtərəfli inventarizasiyası və iqtisadiyyatın resursa olan ehtiyacı əsasında Respublikanın sosial-iqtisadi tələbatının proqnozlaşdırılması. Mülkiyyətə münasibətlərində (o cümlədən dövlət, qeyri-dövlət və şəxsi) işə iqtisadi maraqların stimullaşdırılması mexanizmi üzrə lazımi işlər həyata keçirilməlidir.

- büdcənin kəsirinin, inflyasiya səviyyəsinin, və bazarın konyukturasının müəyyən edilməsi.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı yalnız fiskal məsələlər reallaşmır, həm də vergi tənzimlənməsi sahəsində olan nəzarətin taktika və strategiyasının optimallaşdırılmasının əsasları qoyulur.

Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması zamanı maliyyə menecmentini baza ünsürlərdən biri kimi nəzərdən keçirmək tamamilə

qanunauyğundur. Maliyyə menecmenti ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi baxımından nəzərdən keçirilməlidir. Dövlət maliyyə menecmentini inkişaf etdirməlidir. Hazırki sistemin idarə edilməsini Maliyyə Nazirliyi və onun idarələri Vergilər Nazirliyi, Xəzinədarlıq və digər dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirirlər. Dövlət tərəfindən vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasının əsas məqsədi hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin ödənilməsi nəticəsində, maliyyə resurslarının həcminin müəyyən edilməsidir. Bu resursların planlaşdırılması zamanı hakimiyyət orqanları əvvəlcə vergitutmanın mümkünlüyünün maksimum səviyyəsini müəyyən etməlidir. Bu, cəmiyyətin inkişafı ilə dövlət tələbatlarının artımı uçuşuna əsaslanmalıdır. Artan maliyyə tələbatlarının obyektivliyi iqtisadçı-alim A.Vaqner tərəfindən «eyni adlı» qanunda əsaslandırılmışdır. Bu qanun dövlət xərclərinin bir çox səbəblərdən (əhalinin artımı, qeyri-istehsal sahələrinin, xidmət sferasında olan tələbatlarının artması, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.) daimi artan meylini müəyyən etmişdir.

Müəyyən dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə müqavilə tapşırıqlarının hazırlanması bir-biri ilə əlaqədar olan məqsədlərlə bağlıdır. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

-ötən dövr ərzində iqtisadiyyatın inkişafında yaranmış meylləri uçota almaqla, vergi rejimləri üzrə optimal variantların axtarışı;

-optimal vergiqoyma variantlarının qiymətləndirilməsində vergi maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti, vergi ödəyicilərinin qrupları və s. üzrə məqsədəuyğun şəkildə bölüşdürülməsi;

-gələcək dövr üçün tətbiq olunacaq vergi rejimləri variantının üstünlüklərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması;

-ötən dövr üzrə büdcənin icrasında ekspertlərin rəyi nəzərə alınmaqla, yeni dövr üçün vergi daxilolmaları üzrə gəlirlərin layihəsinin hazırlanması;

-hökumət və parlament tərəfindən qəbul olunmuş büdcə öhdəliklərinin müzakirəsi və büdcəyə daxil olacaq vergilərin müvafiq qanunlar əsasında dəqiq müəyyən edilməsi;

-bu işin həyata keçməsində həm vergi ödəyiciləri, həm də rəsmi dövlət orqanları (Dövlət Statistika Komitəsi, Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq orqanları və digərləri) tərəfindən daxil olan məlumatlar əsasında idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün informasiyanın yığılması və işlənilməsinin anilitik mərhələsi həyata keçməlidir. Yığılmış və işlənilmiş materialların düzgünlüyü və tamlığı, büdcə üzrə daxil olacaq vergilərin norma və qaydalarının təkmilləşdirilməsində baza rolunu təşkil edir.

Vergi daxilolmalarının konkret məbləğinin hesablanması zamanı vergi ödəyiciləri ilə büdcə arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin müsbət və mənfi təzahürlərinin ətraflı öyrənilməsinə, büdcəyə təsir göstərən amillərin təhlilinin aparılmasına və gözlənilməz (iqtisadi, maliyyə, büdcə və vergi) vəziyyətlərinin meydana gəlməsi ehtimalının və vergi ödəyicilərinin məqsədləri ilə büdcə məqsədləri arasında olan fikir ayrılığının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsinə ciddi əməl edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadçılar tərəfindən büdcə üzrə vergi daxilolmalarının həcminin proqnozlaşdırılması üzrə xüsusi metodika işlənilib hazırlanmamışdır. Təcrübədə vergi daxilolmalarını planlaşdırarkən balans, ekspert korrelyasiya-reqressiya metodu, dinamika sıralarının təhlili və modelləşdirmə metodlarından istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasının yuxarıda qeyd olunan metodları elmə məlum olan metodların hamısı deyildir. Bütün bu metodlar xüsusi vasitələr kimi istifadə olunur. Vergi proqnozlaşdırılmasının kompüterləşməsi vergiqoymada əsas bazanın seçilməsində düzgün yol tapmağa, bütün

səviyyələrdə büdcənin icra olunması prosesində yarana bilən vəziyyətlərin mümkün sayının müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Bununla əlaqədar, hazırda vergi orqanlarına təqdim olunan hesabatların bütün göstəricilərini əhatə edən, standarta uyğun hesabat forması işlənib hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır.

Nəzəri cəhətdən vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasında hər hansı bir metodun seçilməsi verginin növündən və vergi ödəyicisinin tipindən asılı olmalıdır. Vergi daxilolmaları üzrə planların hazırlanması zamanı əvvəlcədən qoyulmuş məqsəd mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılmasına bu və ya digər metodun seçilməsi, işçilərin ixtisas səviyyəsindən və vergixidməti orqanlarının texniki cəhətdən təchiz olunmasından da asılıdır. Hazırda vergi xidməti orqanlarında informasiyalaşdırma sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi xidməti orqanlarında avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin yaradılması vergi xidməti orqanlarının operativ fəaliyyətinin təmin edilməsinə, vergi ödəyicilərinin uçotunun və nəzarətinin nəticələri üzrə məlumatların dəqiqliyinin, mühasibat və vergi hesabatlarının keyfiyyətinin yoxlanmasına, vergi daxilolmalarının dinamikasının, vergi ödəyicilərinin tərkibinin və iqtisadi artım göstəricilərinin təhlilinə, vergi daxilolmaları üzrə proqnozların tərtibi üçün məlumatlar bankının formalaşmasına imkan verir.

Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərindən (AIS) səmərəli istifadə etməklə, vergi təsnifatı əsasında daxilolmaların həcmi planlaşdırmaq və konkret dövr üçün proqnozlar vermək olar. Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri üzrə tərtib olunmuş xüsusi kompüter proqramları vergilərin tərkibi üzrə kodlaşdırılmalıdır. Bu prosesin həyata keçirilməsi cari və perspektiv vergi daxilolmaları üzrə proqnozları operativ qaydada layihələşdirməyə imkan verir.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi üzrə vergi daxilolmalarının formalaşdırılmasında kompüter programına aşağıdakı məlumatların daxil edilməsi məqsədəuyğundur:

- vergi ödəyicilərinin tərkibində baş verən demoqrafik dəyişikliklər (potensial vergi ödəyicilərinin sayı, onların yaş tərkibi, miqrasiyasıdakı dəyişikliklər);
- vətəndaşların gəlirlərinin artım (azalma) meyilləri;
- adam başına düşən ərzaq məhsullarına və digər zəruri istehlak mallarına və xidmətlərə olan tələbatın müəyyən edilməsi;
- vətəndaşların kapital yığımasına olan maraqlarında meyllərin aşkara çıxarılması;
- ödəmə qabiliyyətli tələbin meyllərinin müəyyən edilməsi;
- vətəndaşların şəxsi vəsaitlərindən istifadəsi hədlərinin və vergiqoymadan yayınma səylərini müəyyən edən amil kimi Respublikanın əmtəə ilə təminatının müəyyən edilməsi;
- proqnozlaşdırılan vergilər üzrə artımın (azalmanın) sosial nəticələrinin qiymətləndirilməsi
- əmlakın inventarlaşdırılmış dəyərinin həcmnin müəyyən edilməsi.

Bu cür proqnozlaşdırmadan alınan nəticələr verginin quruluşunu, onun ünsürlərinin səmərəliliyini (vergi ödəyicisi, vergiqoyma obyekt, vergi dərəcələri, vergi güzəştləri və s.) müəyyən etməyə və müvafiq qaydada cari ildə vətəndaşlardan alınacaq gəlir vergisi üzrə həyata keçirilən vergi konsepsiyasını qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir. Bu lazım gəldikdə vergi ünsürlərində düzəlişlər də etməyə şərait yaradacaqdır.

Vergi daxilolmalarının planlaşdırılmasında digər metodlardan istifadə edilməsi, bu və ya digər dərəcədə qarşıya qoyulan vəzifələrin mürəkkəbliyindən də asılıdır. Hazırki vergi xidməti orqanlarının avtomatlaşdırılmış informasiya sistemə keçməsi daxil olan

informasiyaların toplanmasına və işlənməsinə, mütərəqqi tədqiqat metodlarından istifadə etməyə şərait yaradır. Bu, müəyyən qədər xərc və zəhmət tələb edən proses olsa da, bazar iqtisadiyyatı şəraitində olduqca vacibdir.

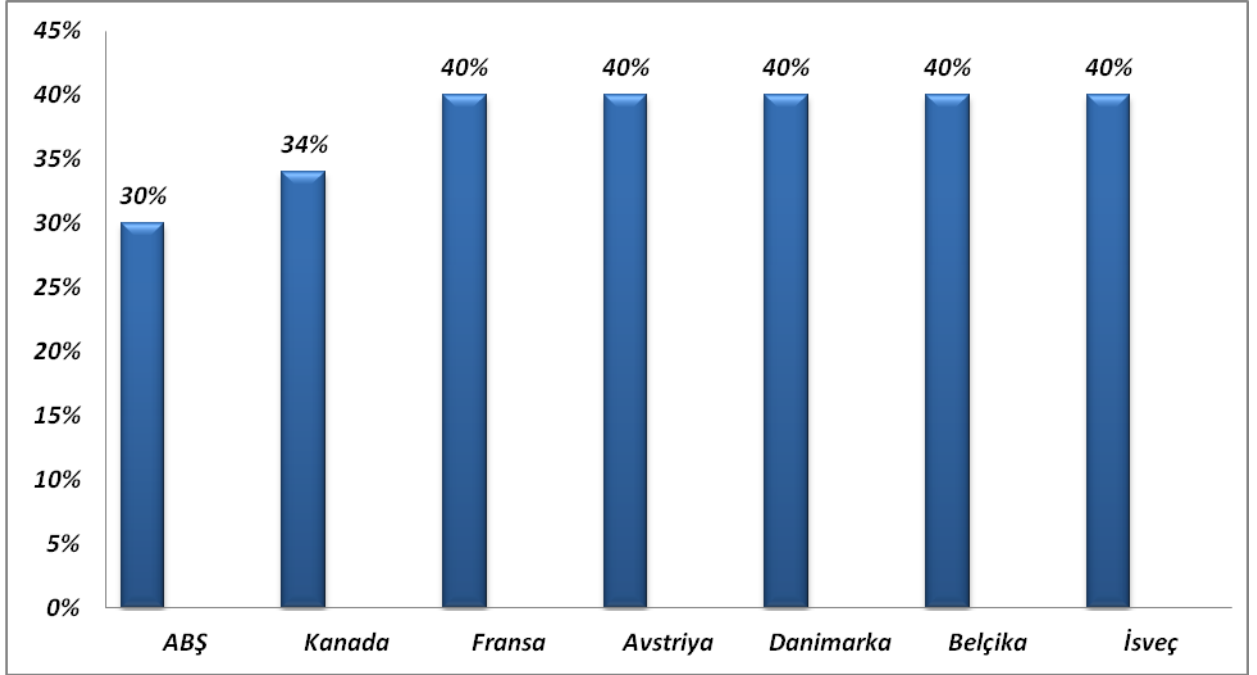
3.2 İEÖ-in vergi və gömrük sistemi sahəsindəki təcrübəsinin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi

Son dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi və gömrük sisteminin tam təkmilləşdirmək, dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq və dünya təsərrüfatına inteqrasiyadan irəli gələn tələb və normalara cavab verməsi üçün böyük işlər görülür. Məhz bu baxımdan vergi sisteminin təşkilində İnkişaf Etmiş Ölkələrin (İEÖ) təcrübəsindən istifadə edilməsi çox vacibdir. Vergi dərəcələri sahəsindəki ümumi qanunauyğunluqlara baxmayaraq, dünya ölkələri arasında bu dərəcələr müxtəlifdir. Bu müxtəliflik, ilk növbədə, ondan irəli gəlir ki, vergi dərəcələri əslində dövlət büdcəsinin xeyrinə ayrılan vəsaitin miqdarını, kəmiyyət nisbətini göstərir.

Vergi dərəcələrindəki ümumi qanunauyğunluq ilk növbədə, bütün ölkələrdəki mənfəət vergisindəki güzəştlərlə bağlıdır. Bu güzəştlərin məqsədi elmitexniki tərəqinin, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. Bəzən isə əksər ölkələrdə vergi stimül rolunu oynayır. Belə ki, amortizasiya xərcləri vergidən azad edilməklə mənfəətin bir hissəsi istehsal xərclərinə daxil olur. Bir çox ölkələrdə isə (məsələn, İngiltərə və Fransa) vergi və investisiya krediti adlanan güzəştlər tətbiq edilir.

İEÖ-in bir çoxu vergitutma sahəsində uzun tarixi yol keçmiş və hər biri demək olar ki, çevik vergi sistemi formalaşmışdır. Bu ölkələrdən bəzilərində , məsələn , ABŞ , Kanada , Yaponoyada və s. büdcə , 3 səviyyədə- federal (dövlət), regional və yerli vergilər tərtib və təsdiq edilir və bu sistemə uyğun olaraq vergilər müəyyənləşdirilir. ABŞ həm də sivil bazar münasibətlərinə uyğun vergi sistemində malikdir. İEÖ-də icbari ödəmələrin ÜDM-da xüsusi çəkisi belədir

:

Diaqram

ABŞ-da federal büdcə bütün gəlir və xərclərin təxminən 80%-ni, ştatların büdcəsi-15%-ni, yerli vergilər isə 5%-ni təşkil edirsə, bu göstəricilər Kanadada müvafiq olaraq, 48%, 42% və 10% təşkil edir.

Inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemində respublikamızdan fərqli olaraq birbaşa vergilər prioritetlik təşkil edir. Belə ki, Böyük Britaniyanın büdcəsində birbaşa vergilər 45,9%, vasitəli vergilər 31,4%, İspaniya vergi sistemində isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 47,2% və 40,3% təşkil edir.

Ümumilikdə inkişaf etmiş ölkələrdə (İEO-də) vergi dərəcələrinin aşağı səviyyəsi xarakterikdir. Bu ilk növbədə gömrük vergilərində özünü daha qabarıq götürür. Bu onunla bağlıdır ki, İEO-də büdcə gəlirləri kifayət qədər olduğundan gömrük vergiləri hesabına doldurmağa ehtiyac yoxdur. Lakin fərdi gömrük-gəlir vergisi İEO-də İEOÖ-yə nisbətən daha yüksəkdir.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün bütün dünya ölkələri həm tarif, həm də qeyri-tarif metodlarından istifadə edir. Lakin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə görə, tarif tənzimlənməsi XİF-in əsas tənzimləmə vasitəsi olmalıdır. Bu təşkilatın əsas prinsipi gömrük idaxal rüsumlarının aşağı salınması yolu ilə dünya ticarətinin maksimum liberallaşdırılmasıdır. Həmçinin bunu da qeyd etmək

vacibdir ki, dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri (məsələn ABŞ, Yaponiya və s) bu prinsiplər əsasında öz gömrük vergi siyasətini həyata keçirir. Bu ölkələrin dünya ticarət dövriyəsində əsas paya malik olduqlarını nəzərə alsaq onların vergi və gömrük sistemə nəzər salmağa dəyər.

ABŞ–ın idxal gömrük tarifi Ahəngdar Sistemin bazasında qurulmuş səkkiz mövqeli əmtəə nomenklaturasına əsaslanır. Federal vergilərin müasir strukturu səkkiz mövqedən ibarətdir:

1. fərdi gəlir vergiləri (2001-ci ilin federal büdcəsinin gəlir hissəsinin 48%-i);
2. sosial təminat fondlarına vergi ödəmələri (34%);
3. korporasiyaların qazancından gələn vergi (10%);
4. aksiz rüsumlar (4%);
5. miras və hədiyyədən gələn vergi;
6. gömrük rüsumları;
7. istehlak mallarının pərakəndə satışından gələn vergilər;
8. daşınan və daşınmaz mülkiyyətə düşən vergi.

Bu nomenklatura ikisütunludur. Birinci sütun 1930 cu ildə qəbul olunmuş və bugünə qədər də dəyişməyən Tarif Qanununda əks olunan stavkalar (dərəcələr) ilə müəyyən olunur. Bu stavkalar ABŞ–la əlverişli ticarət sazişi olmayan ölkələrdən idxal olunan mallar üçün tətbiq olunur. Bu sistem əvvəllər keçmiş sovet ölkələrinə, 1992-ci ilə qədər Rusiyaya, eləcə də Əfqanıstan, Albaniya, Kuba və s. Kimi ölkələr üçün qüvvədə idi. Bu sistemdə spesifik rüsumlar 25-60 %, bəzi mallara isə (məsələn, tekstil) 90%-ə qədər çatır (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ABŞ-la Əlverişli Ticarət Sazişi olan ölkələrlə ticarət xüsusi recimdə-Əlverişli Ticarət Recimində (ƏTR) aparılır).

İEÖ-in timsalında ABŞ və Yaponiyanın tarif tənziqləmə sistemə nəzər salaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, QATT danışıqları çərçivəsində Beynəlxalq Gömrük Təşkilatının yaranması dünya ticarətində liberallaşma yolunda geniş üfüqlər açmışdır və deməli İEÖ-nün gömrük və vergi sistemi sahəsindəki təcrübəsinin Azərbaycanda tətbiqi onun dünya bazarına çıxışını asanlaşdıracaq və inteqrasiyasını sürətləndirəcək. Sözsüz ki, ÜTT-nin bütün tələblərini qeyd-şərtsiz

yerinə yetirmək nəinki Azərbaycana xeyir gətirəcək, hətta daxili bazarı qorumaq baxımından ziyan da vura bilər. Ancaq ÜTT-yə üzv olmaq yolunda irəliləyən Azərbaycanda artıq dünya təcrübəsindən yararlanmaq baxımından müəyyən işlər və addımlar atılır. Rusiya, Ukrayna, Belarus, Qazağıstan, Qırğızıstan, Gürcüstanla bağlanan rüsumsuz idxala yol verən Azad Ticarət Sazişləri buna misal ola bilər.

Ölkənin vergi sistemini Avropa İttifaqının vergi sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün 1995-ci ildən ƏDV daxil edilmişdir. Bu vergi məhsul istehsalının və onun bölüşdürülməsinin bütün mərhələlərində tətbiq olunur. ƏDV-nin 3 dərəcəsi var:

standart – 6.5%

xüsusi – 3%

azaldılmış – 2%

ƏDV-nin xüsusi dərəcəsi mehmanxana sektorundakı xidmətlərə tətbiq olunur. ƏDV-nin azaldılmış dərəcəsi isə ərzaq məhsullarına, alkoqolsuz içkilərə, quşlara, balığa, tibb məhsullarına, poliqrafiya xidmətlərinə, buğdaya tətbiq olunur. Gömrük rüsumları stabil dərəcələrlə həm idxal, həm də ixraca tətbiq olunur.

Bu baxımdan beynəlxalq ticarət dövriyyəsində önəmli paya malik olan, yüksək İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə seçilən dövlətlərdə gömrük vergiləri daxili və xarici İqtisadi proseslərə təsiri, bu ölkələrdə gömrük vergilərinin optimal dərəcəsinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, idxala vergi qoyan ölkə böyük ölkə, daha konkret desək, İEÖ olduqda xarici ticarət siyasəti beynəlxalq ticarət balansına pozucu nəticələr verir. İEÖ-nün gömrük vergisi qoyması ölkə rifahı baxımından bir-birinə zidd iki vəziyyət əmələ gətirir, ticarət həddində yaxşılaşması və ticarət həcmində azalma müşahidə olunur. Ancaq beynəlxalq ticarətin tələblərinə (ÜTTin prinsiplərinə görə) görə, gömrük vergiləri minimuma endirilməlidir. Nəzərə alsaq ki, gömrük vergisi idxalı sıfıra endirmədiyi müddətdə büdcəyə gəlir gətirir, bəs optimal gömrük vergisi dərəcəsi hansıdır? Belə halda aşağıdakı məsələləroptimal gömrük dərəcəsinin səviyyəsini müəyyənləşdirir:

- Elə gömrük vergi dərəcəsi olmalıdır ki, büdcəyə maksimum gəlir gətirməklə yanaşı ticarət həcminə minimum qədər azaldıcı təsir etsin.

- Ölkədə ticarət həddi maksimum şəkildə xeyirli olmaqla yanaşı (yəni bu ticarət nəticəsində maksimum gəlir götürmək), digər ölkənin də bu ölkəyə ticarətinə marağı olsun .
- Mümkün qədər beynəlxalq ticarət dövriyyəsində pay çox olmalı, bununla yanaşı, ölkənin beynəlxalq ticarət münasibətlərinə zərər vurmamalıdır.

Dolayı vergilər içərisində beynəlxalq təcrübədə ən çox yayılmış və tətbiq olunan vergi əlavə dəyər vergisi hesab olunur. Lakin ƏDV-in tətbiqinin bütün ölkələr üçün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da xarici ölkələrin vergi sistemini bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Məsələn, Fransada ƏDV-in 2 dərəcəsi tətbiq olunur. Standart 18,6% və azaldılmış dərəcə 5,5% dərəcə. Böyük Britaniyada 3 dərəcə tətbiq olunur (0%,8%,17,5%) və ƏDV dövlət büdcəsi gəlirlərinin təqribən 17%-ni formalaşdırır. İspaniyada ƏDV-nin standart dərəcəsi 16% müəyyən olunsa da, bəzi məhsulları və xidmət növlərinə 4%-7% dərəcə ilə, bahalı mallar isə 28% dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur. Almaniyada iki dərəcə tətbiq olunur: standart 16% və güzəştli 7% dərəcə.

Inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq ticarət prosesindəki uğurlarını nəzərə alaraq Azərbaycanda da optimal gömrük rüsumu dərəcələrini müəyyənləşdirməyin yuxarıda göstərilən prinsiplərdən yararlanmağı təklif oluna bilər.

3.3 Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının gömrük sisteminin inkişaf perspektivləri və onun səmərəliliyi

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin və sahiləkarlıq sferasında fəaliyyət göstərən bütün subyektlərin hərəkətbri hüquqi tənzimləməyə məruz qalır. Hüquq normaları xüsusi iqtisadiyyat sahəsində sahiləkarlıq fəaliyyətinə dövlət təsirinin nəticələrində əmələ gələn münasibətləri edir. Bu normalar xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi şərtini özündə daşıyır və onun iştirakçıların hüquq və öhdəliklərini tənzim edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi ölkəmizdə son zamanlar bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması ilə bağlı olaraq son on illiklər ərzində köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, keçmiş SSRİ-də tam dövlət inhisarı mövcud idi. Bu o demək idi ki, ancaq səlahiyyətli dövlət orqanlarının xarici bazarlara çıxmaq hüququ var idi. Bütün digər təsərrüfatçılıq subyektlərinin xarici bazara çıxışları yox idi və onlar ancaq vasitəçilərin köməyi ilə XİF apara bilərdilər.

XİF-də liberallaşma prosesinin başlanğıcını keçmiş SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin 02.12.1988-ci il tarixli 1405 sayılı «Dövlət kooperativ və s. digər ictimai müəssisələrin birliklərin və təşkilatların XİF-nin sonrakı inkişafı haqqında» sərəncamı ilə qoyuldu. Bu sərəncam ilə yerli müəssisələrə dünya bazarlarına sərbəst çıxış hüququ verildi.

Daha sonra öz müstəqilliyini axıdılmış şəhid qanları hesabına əldə etmiş Azərbaycan Respublikası öz inkişafının yeni-müstəqil pilləsinə qədəm qoydu və sərbəst surətdə öz siyasi, iqtisadi, mədəni siyasətlərini həyata keçirməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Kömrük məəcəsi, Vergi məəcəsi, Mülki məəcəb, Sahiləkarlıq haqqında qanun, Inhisarçılıq haqqında qanun, sair qanunlar, müxtəlif xarici dövlətlə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr, konsersiumlar, sazişlər və s. normativ və qeyri-normativ sənədlər. Müstəqilliyimizi və demokratiyanın qaranlıq olan Konstitusiyaya nəzər salmaq: - 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsvermə yolu ilə qələul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 4-cü maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının da mülkiyyəti toxunulmazdır və dövlət tərəfindən qorunur.

Konstitusiyanın II bölməsinin 7-ci maddəsində yazılmışdır ki, Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik, inhisar, dünyəvi Respublikadır və dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycanın tərəfdarçılığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır.

Bu bənd ilə Azərbaycan respublikası özünün XIF-ə olan münasibətini açıq surətdə bürüzə verir; yəni onları heç cür məhdudlaşdırılmış (qanuni olanlarını) inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir.

Maddə 8-də isə deyilir: «Azərbaycan Respublikasının prezidenti onun daxili və xarici münasibətlərdə təmsil edir». Yəni Azərbaycan respublikasının prezidenti dövlətin bütün xarici fəaliyyətinin icrası zamanı dövlətin nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, bu görüşlərdə müxtəlif qərarlar, sazişlər müqavilələr bağlaya və bu sənədlərin icrasına zəmanət verə bilər.

Maddə 11 -də yazılmışdır. «Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətini hamılıqla qələul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur.» bu o deməkdir ki, beynəlxalq münasibətlər zamanı beynəlxalq hüquq normaları respublikanın yerli hüquq normativ sənədlərindən üstün sayılır və mübahisələrin onlara istinad edilir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci bəndində də bu müddəə bir daha təsdiq edilmişdir. «Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. 15-ci maddənin 2-ci hissəsində «Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.» Bu maddə ilə dövlətin iqtisadi inkişafı üçün hansı yolu əsas tutması həmin yolda yarana biləcək hər hansı bir maneələrin aradan qaldırılması üçün əlindən gələn bir vasitədən istifadə etməklə yanaşı azad sahibkarlığı məhdudlaşdırınır.

Maddə 24-də isə deyilir ki, məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyət hüququ ləğv edilə bilməz. Bu maddələr təkcə yerli hüquqi şəxslərə deyil, həmçinin xarici hüquqi və fiziki şəxslərə şamil edilir. Bu müddəələr daha açıq şəkildə 59-cu maddədə özünü bürüzə verir. «Hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından istifadə edərək təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilmiş

digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə bağlı məşğul ola bilər.» bu maddənin şərhə ehtiyacı yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında respublikanın vətəndaşı olan şəxslərlə yanaşı əcnəblilər haqqında da qeyd olunmuşdur (maddə 69). Xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən qanunda və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmadığı hallarda onlar da respublika vətəndaşları kimi bizimlə eyni hüquqlardan istifadə edirlər və bizim icra etinəli olduğumuz bütün vəzifələrə əməl etinədirlər.

Yuxarıda qeyd olunan müddələrdən başqa Konstitusiyamız başqa müddələrində də ölkə vətəndaşlarımızın və əcnəblilərin sərbəst olaraq qanunla qadağan edilməmiş iqtisadi fəaliyyətlə (o cümlədən xarici) məşğul olmaq və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə istənilən qanuni əlaqələr (o cümlədən xarici) yaratmaq və s. hüquqları təsbit edilir.

Konstitusiyadan başqa digər əhəmiyyətli hüquqi-normativ sənəd kimi 10 iyun 1997-ci ildə də qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası «Kömrük məcəlləsi» dir. Belə ki, yerli və xarici sahələkarlıq kömrük sərhədlərindən hər hansı mal və əmtəəni keçirərkən məhz bu normativ sənədin qaydalarına əməl etinədirlər. Kömrük məcəlləsi respublikamızın vətəndaşları və xarici vətəndaşlar üçün kömrük sərhədindən mal-əmtəələrin keçirilməsi, sahələkarlıq fəaliyyətinin icra edilməsi və s. fəaliyyət növlərinin tənzimlənməsinin tam nəzarətdə saxlayır və tənzim edir.

Bütün bu qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi, Sosial mədəni və s. əlaqələri çox genişdir. Bu əlaqələrin tənzimlənməsi üçün isə hüquqi baza olduqca genişdir.

Hətta dövlət xarici şirkətlərə bəzi güzəştlərin edilməsi haqqında bir sıra sənədlər və ikitərəfli müqavilələr də imzalanmışdır ki, bu sənədlərin vasitəsilə ölkəmizdə xarici əməkdaşlıq münasilətləri stimullaşdırılır.

Sərləəst ticarətin məhdudlaşdırılmasında kömrük tariflərinin mühüm rolu var. Beynəlxalq ticarətin inkişaf etdiyi XX əsrin ikinci yarısı. XXI əsrin əvvəllərində qeyri-tarif tənzimləmələrinin (məhdudlaşdırınaların) rorlu kömrük tarifbrinə nisbətən artınışıdır.

Beynəlxalq ticarətin məhdudlaşdırılmasınınm 50-dən çox üsulu vardır. Sənaye ölkələri. İstərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr bu üsulların çoxundan istifadə edirlər. İdxalı arzu edilməyən mala müxtəlif standartlaşma tədbirləri qoyulması və s. kimi çoxsaylı məhdudlaşdırına üsullarınm əsas növlərinə aşağıdakılar aiddir:

Xarici ticarət üzərində dövlət inhisarı, dövbt istehsalmm yalnız yerli mallar ilə ödənilməsi, bürokratik inziləati əngəllər, mürəkkələ valyuta nəzarəti və s.

Bu əngəllərin çoxu ölkənin real ehtiyacma cavab verərək tələii xarakter daşıdığı halda. Digərləri aşkar xarici ticarətdə ayrı-seçkilik siyasətinə xidmət edir.

Qeyri-tarif məhdudlaşdırınanı 2 qrupa bölünür:

- a) miqdar məhdudlaşdırınaları;
- b) digər qeyri-tarif məhdudlaşdırınaları

Miqdar məhdudlaşdırınaları - kvotalar sərləəst ticarətin qeyri-tarif məhdudlaşdırılmasında istifadə olunan ən mühüm vasitədir.

Kvota dedikdə müəyyən müddət ərzində müəyyən əmtəələrin idxal və ixracma tətbiq olıman dəyər və natural ifadədə məhdudiyyətlər başa düşülür. Bu kateqoriyaya qlobal fərdi və mövsümü kvotalar və ixracın «könüllü» məhdudlaşdırılması daxildir. Qlobal kvotalar müasir kontengentləşdirinənin başlıca metodudur. Qlobal kvota və ya natura vahidlərində idxalın həcmi müəyyənləşdirir. Kvota ilə icazə verilən idxalın həcmi ölkələr üzrə bölüşdürülər. Fərdi idxal kvotalarınm iki növü vardır: qlobal kvota çərçivəsində əmtəələrin ölkələr arasında bölüşdürülməsi. Onların əvvəlki idxaldakı payına proporsional olaraq aparıldıqda fərdi idxal kvotanı qlobal kvotanm əsasında yaradıla bilər, bəzən bu cür bölüşdürinə zamanı ənənəvi ixracatlara üstünlük verilir. Çox vaxt kvotaların bölüşdürülməsi zamanı öz üzərinə verilmiş ölkənin əmtəələrini idxal etmək üzrə

öhdəlik götürən ölkələrə üstünlük verilir. Bu cür öhdəlikbr adətən razılaşdırınaların köməyi ilə rəsmiləşdirilir. Bunun nəticəsində fərdi kvotaların ikinci növü ikitərəfli razılaşma əsasında müəyyən bəşdirilmiş və yalnız razılaşmanın iştirakçısı üçün açıq olan kvota meydana çıxır.

Bir sıra ölkələrdə kvotalar mövsümü xarakter daşıyır. Bu cür kvotalar mövsüm zamanı daxili bazara idxal axınını sərləəst bəşdirir. İdxal və ixracın kəmiyyət cə məhdudlaşdırılması xarici ticarətin makroiqtisadi tənziəbnməsinin bir başa formasıdır. Lisenziya və kvotalar müəssisələrin xarici bazara çıxış istiqamətbrində müstəqilliyini məhdudlaşdırır, müəyyən əmtəələr üzrə müqavilələr bağlanıla bilən ölkələrində sayını azaldır, idxal və ixrac olmması, icazə verilən əmtəələrin xarici ticarəti üzərində ciddi nəzarət yaradan idxal və ixracın lisenziyalaşdırına və kvotalaşdırına sistemi bir çox hallarda tənziəlmənin iqtisadi vasitələrinə nisbətən daha çevik və səmərəli olur.

Son 10 il ərzində ixracın «kənüllü» məhdudlaşdırılması və minimal idxal qiymətlərinin olınması haqqında müqavilələrin bağlanması təcrübəsi geniş yayılmışdır. İxracın kənüllü məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə dedikdə sanksiyalarla hədələməklə ixracatının idxalçı ölkəyə müəyyən əmtəələrin ixracının məhdudlaşdırılması haqqında öhdəliyi öz üzərinə götürməsi başa düşülür. Analoji olaraq minimal idxal qiymətinin müəyyən olunmasına, ixracatçı şirkətbr tərəfindən bu cür qiymətli müəyyən etiniş ölkənin idxalçılar ilə bağlanması zamanı ciddi riayət olınmalıdır. İxrac qiymət minimal səviyyədən aşağı salındığı halda idxalçı ölkə antidempint rüsümü tətbiq edir ki, bu da qarşı tərəfin bazardan kənərlaşmasına gətirilə çıxara bilər.

Kvota sistemi bir qayda olaraq ixracata nisbətən idxal çox olduğu hallarda müvazinat yaratmaq məqsədilə həyata keçirilir və idxalat üzərində nəzarət sistemi qoyulur.

Kvotalar ilk dəfə 1929-30 -cu illər «böyük iqtisadi böhran» vaxtı tətbiq olunmağa başlamışdır. Tariflər dövlətə gəlir mənbəyi təşkil etdiyi üçün qədim

zamanlardan tətbiq olunur. Kvotalar isə bilavasitə gəlir gətirir. Kvota 1930-cu ildə ilk dəfə Fransa tətbiq etiniş və bununla ölkədə tələləti elastik olmayan buğda istehsalçılarının qorumağa çalışmışdır.

Dövlət tarifləri nisbətən kvotalara bir neçə sələlə görə üstünlük verir. Hər şeydən əvvəl xarici rəqabət gətdikcə sərbətdiyi halda idxal kvotaları tariflərə nisbətən daha etilərlə çatınağa imkan verir.

Çünki valdyuta məzənnəsi və idxal malının daxili tələlət dəyişməz qaldığı şəraitdə sərbəst rəqabət qiymətləri aşağı düşməsinə sələlə olarsa, yüksək tarif qoyulmasına başlayaraq idxalın həcmi azalmaq əvəzinə arta bilər. Bu halda idxala limit yəni idxal kvotası etilərlə müsbət nəticə verir.

Tarif dərəcələrinin artırılması beynəlxalq ticarət sazişləri ilə nizamlanmış üçün kvotalar dövlətə maneə etmək üçün daha geniş imkan verir.

Bir lisenziya üzrə iqtisadi inkişaf nazirliyinin müəyyən etdiyi kvotanın 5%-dən çox məhsulun idxalına yol verilmir.

Lisenziyalar, kvotaların ümumi milli səmərəliliyi çox vaxt bu kvotaların icra edilməsini yəni lisenziyaların kimə verilməsini dövlət orqanları tərəfindən necə müəyyən edilməsindən asılıdır. Təcrübədə idxal lisenziyalarının bölüşdürülməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur: 1. konkurs əsasında hərrac keçirilməsi;

2. açıq üstünlük verilməsi sistemi;
3. lisenziyaların məsrəf üsulu ilə bölüşdürülməsi

Lisenziyaların bölüşdürülməsində sonuncu üsul onların «məsrəf üsulu» əsasında satılmasıdır. Bu halda dövlət iddiaçıları məcbur edir ki, bir-biri ilə qeyri-qiymət üsulları ilə rəqabət aparsınlar. Burada ən çox yayılan «tez gələn tez alacaq» prinsipidir. Bu isə fərnalarını məcbur edir ki, bu qiymətli vaxtlarını növbədə durmağa sərbəst etsinlər. Sənaye xammalının lisenziyaları çox vaxt daha yüksək istehsal gücünə malik olan fərnalara verilir ki, bu da istehsal gücünün bir əldə

izafi toplanmasına gətirilə çıxarır. Beləliklə, açıq hərrac vasitəsilə idxal lisenziyalarının satılması üsulu həll baxımından səmərəlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1999-cu il 4 mart tarixli qərarına əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində etil (yeyinti) spirtinin alkoqollu içkilərin və tütün məmulatının idxalı ilə məşğul olmaq üçün xüsusi razələq (lisenziya) verilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Bu qaydalara əsasən lisenziya mülkiyyət və təşkilati hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərə, habelə hüquqi şəxs yaratından sahiləkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə aşağıdakı fəaliyyət növlərini həyata keçirməyə icazə verən rəsni sənəddir. Etil (yeyinti) spirtinin idxalı, alkoqollu içkilərin idxalı. Tütün məmulatlarının idxalı (I,II,III,IV,V dərəcəli filtirli siqaret)

Hər bir təsərrüfat subyektinə lisenziya ilə ərzində bu malların idxalma iqtisadi inkişaf nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş illik yuxarı həddən 15%-dən çox olmayan həcmi şərti ilə verilir.

Ərizəçilər yalnız bu qaydalara əsasən lisenziya aldıqdan sonra, həmin lisenziyalarda göstərilən sahiləkarlıq fəaliyyəti növü ilə müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə məşğul ola bilərlər. Lisenziyalar hər bir müqavilə üzrə ölkənin bu mallara idxal tələbatından asılı olaraq verilir. Xarici hüquqi və fiziki şəxslər filialları və nümayəndələri öz ölkələrində bu bənddə göstərilən fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün aldıkları lisenziyaların respublikada tanınmasını müəyyən edən dövlətlərarası saziş olmadığı halda onlar həmin fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün bu qaydalara uyğun olaraq lisenziya almalıdırlar.

Lisenziyanın sahilə verilən lisenziyalardan yalnız özü istifadə edə bilər. Onu başqa şəxslərə verə bilməz və bu lisenziyanın qüvvəsi lisenziya sahiləinin təsisçisi olduğu hüquqi şəxslərə verilir. Lisenziyanı almaq üçün ərizəçi ticarət Nazirliyinə aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

1 . Lisenziyanı almaq üçün ərizə: ərizədə göstərməlidir: hüquqi şəxslər üçün-hüquqi şəxsin adı, təşkilati hüquqi forması, hüquqi ünvanı. Hesablaşma hesabmm nömrəsi, bankın adı, malm kodu və həcmi göstərməklə fəaliyyət növü;

2. xarici şəxslərə bağlanmış müqavilənin əslı və surəti;

3. ərizədə göstərilən fəaliyyət növü üzrə topdan və ya pərakəndə satış üçün qüvvədə olan lisenziyanın surəti;

4. müəssisənin təsis sənədlərinin surəti;

5. müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin surəti;

6. sahələkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin vergi orqanları tərəfindən uçota alınması şəhadətnamənin surəti;

7. lisenziyanı almaq üçün dövlət rüsumunun dövlət büdcəsinə ödəndiyini təsdiq edən sənəddir;

8. ərizədə göstərilən obyektlərin hər biri üçün ərizəsinin istifadəsi hüququnu təsdiq edən sənədin surəti.

Hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə onun adı dəyişdirildikdə, fiziki şəxsin şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd haqqında məlumatlar dəyişdirildikdə, lisenziya itirildikdə ərizəçi 15 gün müddətində lisenziyanın yenidən rəsniləşdirilməsi üçün ərizə təqdim etməlidir.

Lisenziya yenidən rəsniləşdirildikdə, ərizəçi öz fəaliyyətini əvvəlki lisenziya əsasında lisenziya itirildikdə isə ticarət nazirliyinin müddəti icazə əsasında həyata keçirilir.

Lisenziyada aşağıdakılar göstərilir:

1 . İqtisai İnkişaf Nazirliyinin adı;

2. hüquqi şəxslər üçün lisenziya verilən müəssisə, təşkilat və idarənin adı və hüquqi imkanı;

3. fiziki şəxslər üçün adı, atasının adı, sayadı, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin göstəriciləri;

4. malm həcmi, dəyəri və kodu göstərilməklə həyata keçirilməsinə lisenziya verilən fəaliyyət növü;
5. lisenziyanın qüvvədə olma müddəti;
6. müvafiq fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi qaydası;
7. lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi və verilmə tarixi;
8. malın təyinatı.

Lisenziya İqtisai İnkişaf Nazirliyinin rəhbəri tərəfindən imzalanır və İqtisai İnkişaf Nazirliyinin möhürü ilə təsdiq olunur. Lisenziyanın müddəti bir ilədək ola bilər. Müddəti bitmiş lisenziya və onun surətləri etilərsiz sayılır.

Lisenziya sahibləri fəaliyyətini həyata keçirərkən lisenziyanın qüvvədə olmaq qaydalarına. Dövlət nəzarətinin aparılmasına şərait yaradılmasına, lisenziyada göstərilən idxal həcmələrinin tam yerinə yetirilməsinə, rəsmiləşdirilmiş lisenziyaları onların rəsmiləşdirilmə tarixindən 30 gün müddətində gömrük orqanına təqdim edilməsinə və lisenziya göstərilən fəaliyyət növünün həyata keçirilməsini digər normativ-hüquqi aktlarla əməl etməlidirlər.

Lisenziyanın icrası qaydalarına nəzarəti İqtisai İnkişaf Nazirliyi həyata keçirir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini, daxili bazarın qorunması yerli istehsalın genişləndirilməsi, daxili bazarlarda rəqabətin güclənməsi, habelə yerli istehsalçıların xarici bazarlara çıxışının stimullaşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

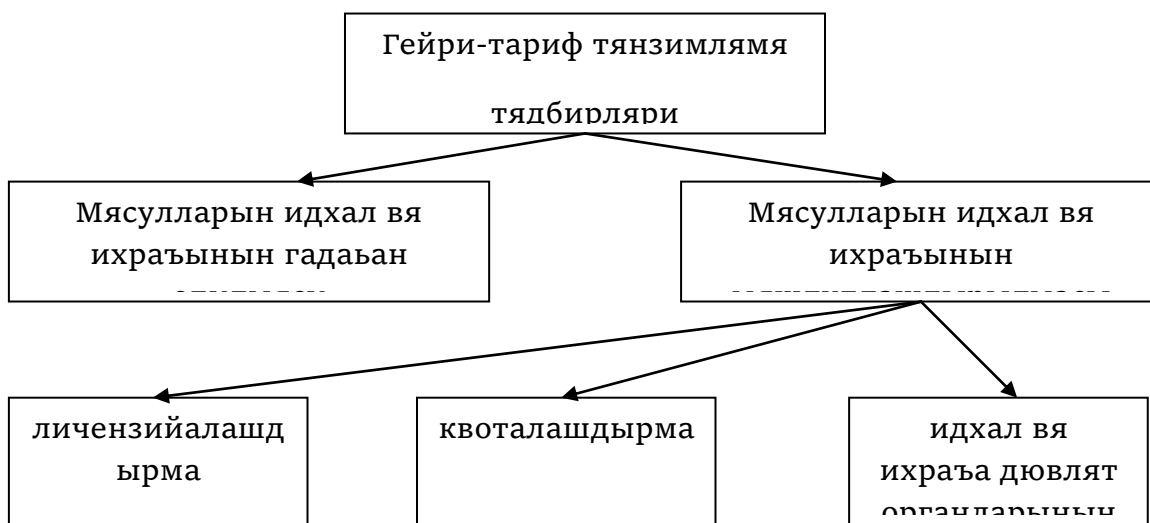
Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hər bir formasının özünəməxsus hüquqi tənzimləmə mexanizmi var.

Xarici ticarət əlaqələri hüquqi cəhətdən 10 yanvar 1994-cü il tarixi «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin səmərəliliyi» haqqında 5 aprel 1994-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərləətləşdirilməsi haqqında», 17 dekabr 1996-cı il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi haqqında», 24 iyun 1997-ci il

tarixli, Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları, və s. Bu fərman qərarlar əsasında tənzimlənilir.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi xarici ticarətin əlaqələrinin tənzimlənməsinin 2 metodu var: tarif və qeyri-tarif tənzimləmə metodları.

Qeyri-tarif tənzimlənmənin sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Харичи тичарəтин лисензийалашдырылмасы вə квоталашдырылмасы əсасən 2 мəqsədилə хəyata кечирилir; дөвəтин иqtисадй мараqlарын qорунмасы мəqsədилə вə даxили базарын таразлыгмы поза билəк idxal вə ixracын qarşısını almaq мəqsədилə.

Lakin квоталашдырылмасы вə лисензийалашдырылмасы yalnız о vaxt verə билər ki, квоталашдырылмыш мəhsul üzrə даxили базарда azad rəqabət olsun. Əks halda inhisarçı мүүссисə сүни surətdə yaradılmış defisit şəraitdə həmin мəhsula qiymət мүүyyənləşdirəк. Məhz bu sələələrdəndir ki, bu gün Azərbaycanда квоталашдырына az tətbiq olunur.

Xarici ticarət əlaqələrinin tənzimləməsinin qeyri-tarif metodlarının AR Nazirlər Kabineti (NK) müəyyənləşdirilmişdir. NK-nin 15 noyabr 1995-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» qərarı ilə ixrac əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılmasına və kvotalaşdırılması ləğv olunur. Bu daxili istehsalı genişləndirmək, yerli müəssisələrin xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq məqsədilə atılan bir addımdır.

İdxalda isə lisenziyalaşdırılmasına «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimləməsi qaydaları» na əsasən etil spirtinə, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına tətbiq olunur. Lisenziya Azərbaycan Respublikası iqtisadi inkişaf Nazirliyi tərəfindən 15 gün müddətinə verilir.

Qeyri-tarif metodlarından ən geniş yayılanı məhsulların idxal və ixracına dövlət orqanlarının icarəsinin alınmasıdır. İdxal-ixrac üçün icazə tələb olunan mallar 2 qrupa ayrılır.

1 . idxal və ixracın NK-nin sərəncamı əsasında aparılan mallar.

Buraya silah və hərbi texnika. Onların istehsalı üçün zəruri olan ehtiyat hissələri. Barıt. Partlayıcı maddələr, nüvə materialları, xüsusi qeyri nüvə materialları. Radioaktiv tullantılar da daxil olmaqla radioaktiv mənbələri, narkotik maddələr, psixotron vasitələr, kimyəvi zəhərlər daxildir.

2. idxal və ixracın müvafiq dövlət orqanlarının rəyi alınmaqla aparılan mallar.

Buraya çöl heyvanları, yabanı bitkilər, heyvan və bitkilərdən dərinan istehsalı üçün xammal, Azərbaycan Respublikası ərazisində qrupa və dəniz iqtisadi zonası həddlərində yerləşən, istilik enerjisi və mineral xammal yataqları haqqında məlumat, ixtiralar, incəsənət əsərləri, əntiq, mallar, bitkilərin mühafizəsi üçün istifadə edilən kimyəvi vasitələr, bioloji preparatlar və tələb bəzəmələri aiddir.

Bu məhsulların idxalı və ixracı üçün rəylərə müvafiq olaraq AR ekologiya və tələb bəzəmələri nəzarət Komitəsində, Səhiyyə Nazirliyindən, Dövlət

Ekologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsindən, Elmlər Akademiyasından, Dövlət Elm və Texnika Komitəsindən, Mədəniyyət Nazirliyindən və s. tələlə olunur.

Xarici ticarətin tənzimləməsinin klassik metodu tarif, xüsusilə kömrük tarifi tənzimləməsidir. Tarif metodu ölkəyə gətirilən və ölkədən aparılan mallardan kömrük rüsumlarının tutulmasından ibarətdir.

Əvvəlki bölmələrdə qeyd etdiyimiz kimi, dünya praktikasında kömrük rüsumlarının aşağıdakı əsas növbri vardır:

- spesifik mal vahidinə görə müəyyən edilmiş dəyərə hesablanan kömrük rüsumu;

- Advaler - malın kömrük dəyərinə görə faiz hesablanan kömrük rüsumu:

- kombinə edilmiş hər iki növü birləşdirinək hesablanan kömrük rüsumu.

İdxal və ixrac rüsumları dövlət büdcəsinə əlavə vəsaitin cəlb edilməsini təmin etmək üçün yanaşı dövlətin müəyyən maraqlarının qorunmasında iştirak edirlər. Bir qayda olaraq ən yüksək ixrac rüsumu dövlətin həmin məhsulla digər dövlətlər üzərində üstünlüyünü qoruyub saxlayır və onun satışından yüksək həcmdə vəsait əldə etməsi olur.

Xarici ticarət əlaqələrinin tarif tənzimləməsinin elementlərinin biri də kömrük dəyəridir. Bu ölkəyə gətirilən məhsulların qiymətləndirilməsinin əsasında durur. Kömrük dəyəri aşağıdakı üsullarla müəyyən edilir.

- gətirilən malların sərhləstləmə qiyməti ilə;

- eyni cinsli malların sövdələmə qiyməti ilə;

- dəyərin toplanması üsulu ilə;

- dəyərin çıxılması üsulu ilə;

- ehtiyat üsulu ilə.

Dissertasiya işinin əvvəlki bəndlərində yazdığımız kimi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimləməsinin tarif metodu 20 iyun 1995-ci il tarixli, Kömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. 22 aprel 1998-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə kömrük rüsumlarının dərəcələri

haqqmda, Nazirlər kabinetinin qərarı və digər normativ aktlara uyğun həyata keçirilir.

Azərbaycan respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün kömrük rüsumlarının son həddi Milli Məclis tərəfindən müəyyən olunur.

Bəzən mövsümü xüsusi növ kömrük rüsumları da tətbiq olunur.

Mövsümü rüsumları əsasən malların idxal və ixracını operativ tənzimləmək məqsədilə tətbiq olunur. Dövlətin iqtisadi mənafeini qorumaq üçün idxal olunan malları müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumları tətbiq olunur, xüsusi rüsumlar və kompensasiya rüsumları.

Azərbaycan respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları haqqmda Azərbaycan prezidentinin fərmanına əsasən müxtəlif növ idxal-ixrac əməliyyatlarının növləri aşağıdakılardır:

1. respublikada istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracından rezidentlər sərələestirlər və nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla onların fəaliyyətləri məhdudlaşdırıla bilməz.
2. kredit ixrac əməliyyatları faktiki mal ixracından sonra haqqm müəyyən şərtlərlə və hər hansı müddət ərzində ödənilən malların ixrac əməliyyatları nəzərdə tutur.
3. təkrar ixrac əməliyyatları Azərbaycan gətirilən xarici mənşəli malların yenidən işlənmədən digər xarici əməliyyatdır.
4. konseqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları xarici şəxslərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən respublika hüdudlarından kənarında satışı müəyyən müddət ərzində aparılan malların ixracını nəzərdə tutur.
5. müvəqqəti ixrac əməliyyatları xarici ölkələrdə xidmət göstərilməsi, lizinq əməliyyatlarının aparılması, sərğilərdə iştirak və s. üçün malların yenidən işlənmədən AR-na qaytarılması şərti ilə ixracıdır.
6. prezidentlərin öz vasitələri hesabına idxal

7. barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsinin nəzərdə tutur.
8. kooperasiya əməliyyatları xammal, yarım fabrikatlar və məhsulların bu və ya digər (təmiz, emal, son məhsul şəklinə gətirilmə və s.) məqsədilə müvəqqəti olaraq ixracını (və yaxud idxalını nəzərdə) tutur.
9. Sərhədyanı ticarət müstəsna olaraq müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehsal olunan eləcə də müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehlakı nəzərdə tutulan mallara münasibət də yerli ehtiyacların ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının sərhədyanı ərazisində daimi yaşayış yeri olan bütün rezidentlər tərəfindən həm sərhəd dövlətlərlə beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən olunmuş müvafiq sərhədyanı ərazidə xarici şəxslərlə həyata keçirilə bilər.

Sərhədyanı ərazilər və sərhədyanı ticarət qaydaları iqtisadi inkişaf nazirliyinin rəyi ilə ARNK tərəfindən müəyyən olunur.

Ixrac yönümlü mal və xidmətlərin satışı bir qayda olaraq yalnız onların haqlarının qabaqcadan ödənilməsi, yaxud qeyri çağrılmaya akkreditiv açılması yolu ilə bu və ya birinci dərəcəli bankların zəmanəti əsasında həyata keçirilir. Bankların dərəcələri beynəlxalq kredit reyting agentlərinin təminatlarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən müəyyən olunur. Bütün rezidentlər tərəfindən satılan malların ölkə ərazisindən çıxarılmasına kömrük orqanları tərəfindən yalnız onların haqqının ödənilməsi, yaxud akkreditiv və ya birinci dərəcəli bankların zəmanəti təqdim edildiyi barədə Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının aparılması üçün icazəsi müvəkkil bankların bunu təsdiqləyən sənədi təqdim olunduqca icazə verilir.

Bütün rezidentlər tərəfindən xarici öləklərdən mal alınması və xidmət göstərilməsi ilə bağlı olan idxal hesablaşmaları Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə müvafiq olaraq aparılır. İdxal hesablaşmalarına nəzarət müvafiq banklar tərəfindən həyata keçirilir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı malları respublikanın kömrük ərazisindən aparılmasına və gətirilməsinə kömrük orqanları,

hesablaşmaları isə müvəkkil banklar nəzarət edirlər. Mövcud qanımvericiJiyinin və qaydaların pozulması halları barədə adı çəkilən orqanlar tədbirlər görülməsi üçün aidiyyəti dövlət orqanlarına təqdimat verinəlidirlər.

Azərbayjan respublikası vətəndaşlığımın və xarici ölkə vətəndaşlarınm işləmək üçün ölkədən getinəsi və ölkəyə gəlmək məqsədlərini «Əmək miqrasiyası haqqmda Azərbaycan Respublikasınınm qanunu» tənzimbyir. Bu qanunda göstərilir ki, əcnələilər haqqı ödənilən əmək fəaliyyətini həyata keçirinək üçün fərdi icazə aldıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında işbyə bilərlər. Bunun üçün əcnələilər mövcud icra hakimiyyəti orqanları onları işə qələul etinək istəyən hüquqi və fiziki şəxsbr vasitəsilə müraciət etinəlidirlər. Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən xarici hüquqi şəxsbrin, filial və nümayəndəlikbrin rəhbərləri və onların müqaviləbri vəzifəsinə cəlb olunan əcnələilər, həmçinin sahiləkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnələilərdir ki, bu cüor icazələr tələlə olunmur.

Azərbayjan Respublikası vətəndaşları xarici hüquqi və ya fiziki şəxsbrin birləşə dəvəti, Azərbaycan respublikasında dövbt qeydiyyatından keçmiş hüquqi şəxsbrin vasitəçiliyi ilə fərdi yolla xarici ölkələrdə işə düzələ bilərlər. Vətəndaşlar xarici ölkələrdə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqda 1 ay müddətində Azərbaycan Respublikasınınm həmin ölkədəki diplomatik nümayəndəlikbrində qeydiyyatdan keçməli və həmin ölkədə işbmələri barədə rəsini sənəd təqdim etinəlidir. Ümumiyyətlə, qanunda əcnələilərin Azərbaycan espublikasında əmək miqrasiya qaydaları, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarınm xarici ölkələrə mək miqrasiyasınınm tənzimbnməsi mexanizmbri əks olunmuşdur. Yuxarıda adları çəkilən normativ hüquqi aktlardan başqa 11 dekabr 1998-ci ildə Azərbaycan BMT-nin «Bütün fəhb miqranları və onların ailə üzvbrinin hüquqlarınınm qorunması haqqmda» 18 dekabr 1990-cı il tarixli beynəlxalq Konvensiyaya qoşulmuşdur. Əmək miqrasiyası prosesbrin sosial-iqtisadi həyatın bir çox sahələrinə bilavasitə təsir etdiyini nəzərə alsaq, onların dövbt tərəfindən tənzimbnməsi və idarə olunmasınınm zəruriliyini daha aydm görərik.

Azərbaycan respublikasında miqrasiyası sahəsində mövcud olan başlıca problemi dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dövlət nəzarətindən kənar inkişaf etmişdir.

Xarici əmək miqrasiyası prosesinin tənzimlənməsi sahəsində bu cür qeyri-qənaətbəxş vəziyyətin yaranması bir neçə səbəblərlə əlaqədardır. Hazırda Azərbaycan respublikasının vətəndaşlarının xaricə, istərsə də əcnəbilərin ölkəmizə əmək miqrasiyası heç bir dövlət qurumu tərəfindən tənzimlənmir. Bu sahədə müxtəlif şəkildə 4 nazirlik -Daxili işlər Nazirliyi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi və Əmək və Sosial Müdafiə Nazirliyi fəaliyyət göstərir. Lakin bunlardan heç biri bu sahədə aparıcı rol oynayır, onların fəaliyyəti əlaqələndirilməlidir. Buna görə də ölkədən gedən və ölkəyə gələn əməkçi miqrantların dəqiq qeydiyyat və uçotu aparılmır.

Hazırda xarici ölkələrdə işləyən Azərbaycan Respublika vətəndaşlarının sayı, ixtisası, yaşı və cins tərkiləri haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün deyildir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin digər forması olan beynəlxalq və regional təşkilatlara üzvlük məsələsinin hüquqi tənzimlənməsinə gəlincə çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Milli Məclisdə hələ də «Beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu» qəbul edilməmişdir.

NƏTİCƏ

Müasir şəraitdə Azərbaycanda səmərəli maliyyə siyasətinin formalaşmasında, iqtisadi potensialın artırılmasında, əhalinin sosial-iqtisadi durumunun yüksəldilməsində gömrük vergi və rüsumları mühüm rol oynayır. Bu baxımdan gömrük sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi və müasir tələblərə cavab verən gömrük xidmətinin yaradılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda gömrük vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi hər şeydən əvvəl, cəmiyyət üçün zəruri olan islehsal sahələrini inkişaf etdirməyə, dövlətin iqtisadiyyat sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələri yerinə yetirməyə və nəhayət əhalinin sosial maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilməlidir.

Gömrük vergi və rüsumları üzrə daxilolmaların artırılması istiqamətində islahatlar daim aparılmalı, ilk növbədə vergi nəzarəti gücləndirilməli, vergidən yayınma halları aradan qaldırılmalı, ayrı-ayrı vergi növləri üzrə daxilolmaların dinamik artımına nail olunmalıdır.

Büdcə gəlirlərinin çoxalmasında vergiyə cəlb etmə bazasının genişləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Fiskal-büdcə prinsipi vergi məbləğinin, xərclərin ödənilməsi meyarına əsaslanır. Bu isə ya vergi bazasının genişləndirilməsi, ya da vergi dərəcəsinin artırılması hesabına baş verə bilər.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Gömrük Xidməti dünya gömrük ailəsində özünəməxsus layiqli bir yer tutmaqla aidiyyəti beynəlxalq qurumlarla da əməkdaşlıq əlaqələrini daim inkişaf etdirir. Bu baxımdan, hələ 2003-cü ildə Ümumdünya Gömrük Təşkilatı Regional Tədris Mərkəzinin Bakı şəhərində fəaliyyətə başlaması, 2011-ci ilin oktyabrında isə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Regional Ofisinin Bakı şəhərində yaradılması heç də təsadüfi olmamışdır. Şübhəsiz ki, bu günlərdə Bakı Dövlət Universitetində BMT və ÜGT-nin müvafiq strukturlarının, eləcə də dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrinin aidiyyəti nümayəndələrinin iştirakı ilə “Qloballaşma mühitində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında gömrük tənzimlənməsinin rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın müvəffəqiyyətlə

keçirilməsi də Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası işində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət təkcə xarici ticarət fəaliyyətinin deyil, bütün növü - siyasi, hüquqi, elmi-texniki və digər münasibətlərində özündə birləşdirən kompleks sahələr və onun kompleksliliyi özünü onun tənzimlənməsi prosesində biruzə verir.

Ölkənin ilkin iqtisadi fəaliyyəti xarici ticarət münasibətlərinin yaradılması ilə başlanır. Respublikamız xarici ticarət əlaqəsi əsasən ərzaq məhsullarının idxalı və 1994-cü ildən isə neft kontraktının imzalanması ilə xammal neftin ixracı ilə əlaqədar olaraq genişləndi.

Respublikada iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün geniş hüquqi baza təşkil edilmişdir, bu hüquqi bazanın əsasını isə ölkənin müstəqilliyini əsası qarantı olan Konstitusiyaya dayandırmışdır.

Azərbaycan Respublikasında xarici vətəndaşların fəaliyyəti onların fəaliyyət göstərəcəyi üçün hüquqi aktlar, iki tərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin imzalanmasıdır. **Bu** fəaliyyət üzrə qələul olunmuş sənədlər münasibətləri dəstəkləyir və hətta həvəsləndirilir.

Belə ki, onların mülkiyyəti toxunulmazlığı hüquqi cəhətdən təminat verilir, ölkədə olan xarici investorlar üçün bəzi güzəştlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikamız xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirakçının gün-bəgün genişlənməsi əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə təkan verir. Buna görə ölkənin əlaqələri daha da genişlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2008.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. «Hüquq» ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2008.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı, 2009.
4. Azərbaycan Respublikasının 2008-ci il üçün Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2008.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2008. Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2008, 770 s.
6. «Azərbaycan» qəzeti, 22.07.2007.
7. Abbasov A.B. Sahibkarlıq fəaliyyəti: növləri, təşəkkülü və inkişaf problemləri. Bakı, Az.DİU, 1998, 212 s.
8. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, «Poliqraf», LTD, 2008, 332 s.
9. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2008, s. 132.
10. Axundov Ş., Axundov M. Bazar iqtisadiyyatının əsasları (Qısa izahlı lüğət) Bakı, 2001, 666 s.
11. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2002, 445 s.
12. Bağırov D.A. Vergi auditi. Bakı, 1999, 428 s.
13. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı, 2003, 418 s.
14. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu». Büdcə bələdçisi. «Ekspert» jurnalı, B., «Elm və həyat» nəşr., 2010, s. 141.
15. Büdcə terminləri: izahlı lüğət. Bakı, 2010, 100 s.

16. «Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı, 2008.
17. «Dövlət rüsumu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, «Hüquq», 2007.
18. Ələsgərov A. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı. «Azərbaycan XXI əsrin astanasında». Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2010,
19. Əliyev A.Ə., Şəkəreliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2008,.
20. Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 2006, 282 s.
21. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın problemləri. Bakı, 2007, 519 s.
22. Əsədov H.X., Talıbov S.T., Fərəcov N.İ. «Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq sisteminin I mərhələsinin tətbiqi üçün metodik vəsait», Bakı, 2000,.
23. Həsənli M.X. «Vergilər». Bakı, Şərq-Qərb, 1998, 414 s.
24. Həsənli M. Dövlətin vergilər vasitəsilə iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri aspektləri.//ADİU. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, № 3-4, s. 130.
25. Xankişiyev B.A. Maliyyə nəzarəti. Bakı, 2002, 140 s.
26. Xankişiyev B.A. Büdcə prosesi və büdcə təsnifatı. Dərs vəsaiti, Bakı, 2002, 60 s.
27. İmanov Q., Həsənov Y. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil. Bakı, 2001, 248 s.
28. Qafarov Ş.S. Əmək fəaliyyəti növünün dəyişməsi prosesi və onun idarə edilməsi. «İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika» Bakı, 1999, №1-2, s.122.
29. Quliyev T.F. Millət və dövlət gəlirləri, Bakı, 2004, 328 s.
30. Kərimov A.M., Quliyev N. Maliyyə. Bakı, 2000, s. 185-189.